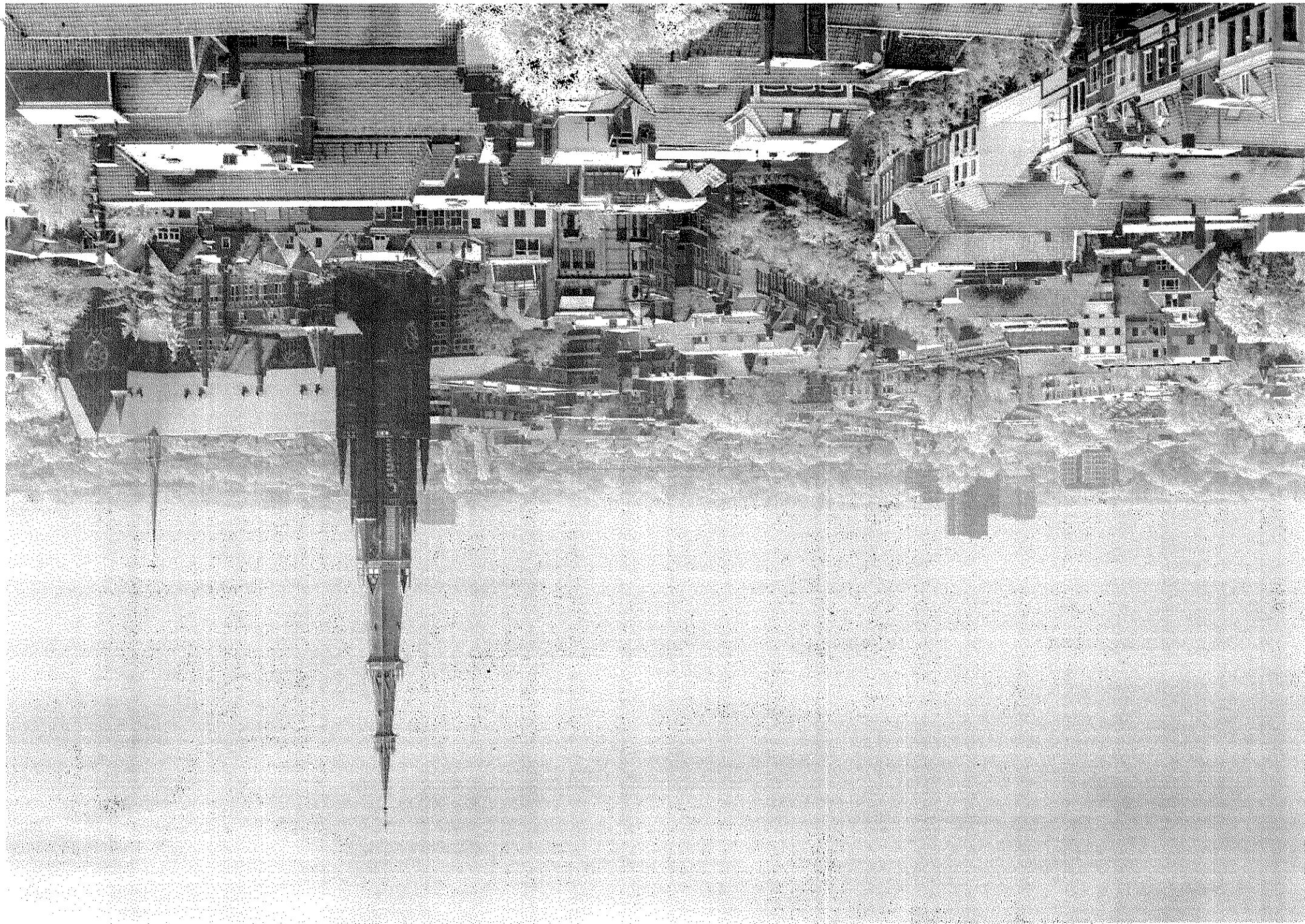

Onderzoek restauratieopgave 2024-2033 en evaluatie restauratiesubsidies niet-woonhuis-rijksmonumenten

juni 2024

Uitgevoerd in opdracht van
het Ministerie van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap

Colofon

Onderzoek restauratieopgave
2024-2033 en evaluatie
restauratiesubsidies
niet-woonhuis-rijksmonumenten

Opdrachtgever

Directie Erfgoed en Kunsten
Ministerie van OCW

Onderzoek uitgevoerd door

HylkemaErfgoed

Advies en Ontwerp

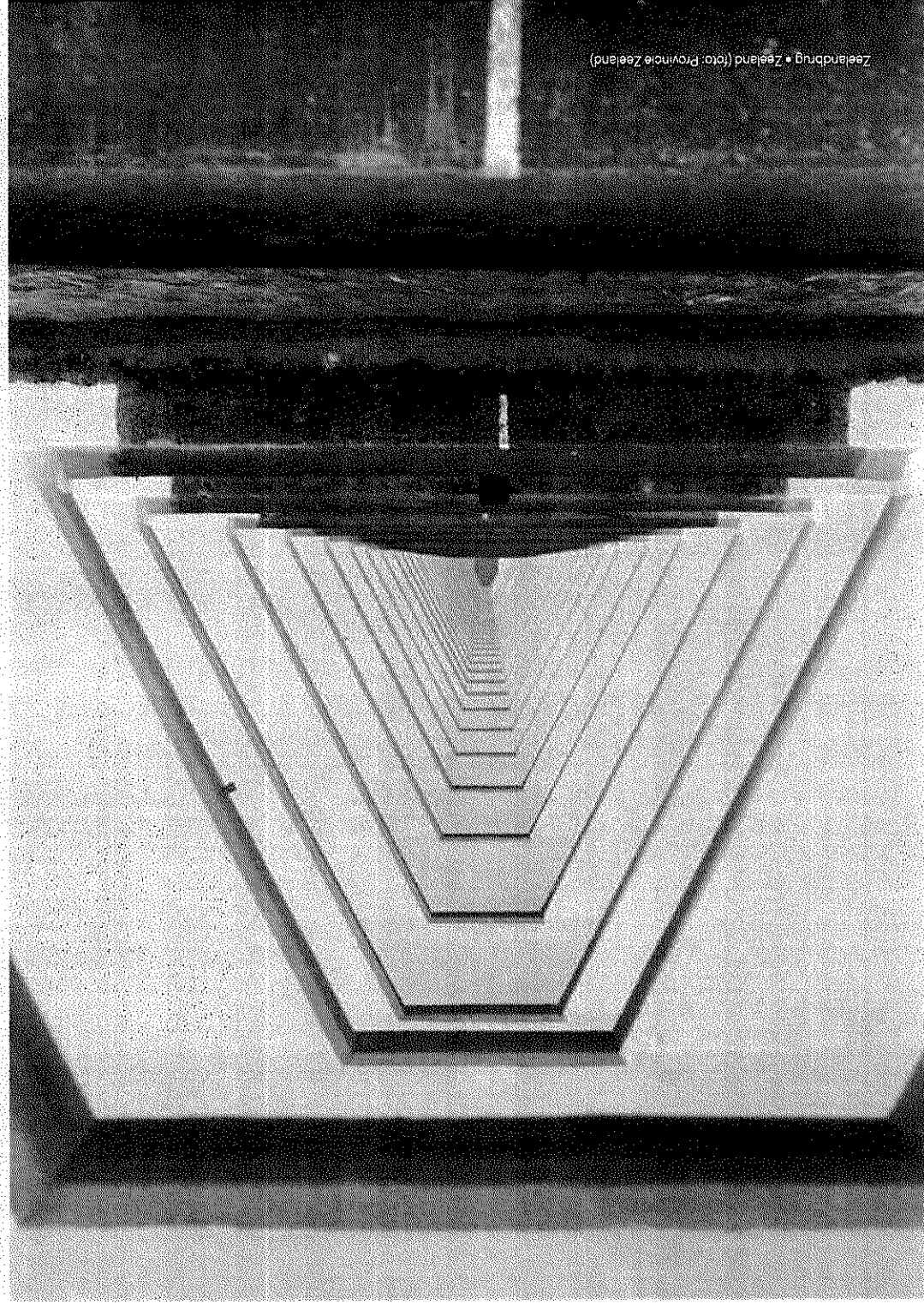
www.hylkemaerfgoed.nl

Fenicks

www.fenicks.nl

ENCI Heidelberg • Maastricht (foto: Provincie Limburg)

8	Samenvatting
16	Deel I - De restauratieopgave 2024-2033 voor de niet-woonhuis-rijksmonumenten
28	Deel II - Evaluatie van het subsidieplan voor restauratie van niet-woonhuis-rijksmonumenten
50	Deel III - Incidentele regelingen en extra investeringen
64	Aanbevelingen
58	Bijlagen
59	Bijlage I - Ketting van het percentage bedrag en slecht uitgelegd
62	Bijlage II - Inschatting restauratiekosten en verantwoordings financiële berekening
66	Bijlage III - Migratie monumenten op staat van onderhoud
69	Bijlage IV - Onderhoud- en restauratiekosten groene monumenten
75	Bijlage V - Geïdentificeerde bronnen inschatting opgave groene monumenten
76	Bijlage VI - Klimaatverandering en de externe risico's van verschuiving, paalrot en overspoeling
82	Bijlage VII - Forhoelen van de provinciale regelingen
90	Bijlage VIII - Rijk- en provinciale middelen 2019-2023

Zeelandbrug • Zeeland (foto: Provincie Zeeland)

Samenvatting

In 2012 en 2015 hebben Rijk en provincies bestuurlijke afspraken gemaakt over de restauratie van rijksmonumenten en over de daarvoor decontraal in te zetten middelen (archeologische monumenten zijn hierbij uitgezonderd). Voor de actualisatie van deze afspraken hebben het ministerie van OCW en het IPG behoefte aan inzicht in de actuele restauratiebehoefte en de daarmee verbonden financiële opgave, in het bijzonder voor de niet-woonhuismonumenten, in de komende tien jaar. Levens is inzicht gewenst in de doeltreffendheid en doelmatigheid van het huidige subsidiestelsel, waarin de middelen die Rijk en provincies beschikbaar stellen voor restauratie van niet-woonhuis-rijksmonumenten verdeeld worden op basis van provinciale subsidieregelingen. In het voorbije decennium zijn door het Rijk ook extra investeringen gedaan via incidentele regelingen. Ook hierbij is de vraag welk effect deze hebben gehad op de restauratieopgave. In het voorliggende rapport worden de resultaten weergegeven van het tweeledige onderzoek: ten eerste het in kaart brengen van de restauratieopgave die voor ons ligt en ten tweede de evaluatie van het huidige subsidiestelsel. Hierna vatten we de belangrijkste bevindingen samen.

De restauratieopgave van niet-woonhuis-rijksmonumenten

Voor het begroten van de totale restauratieopgave voor niet-woonhuis-rijksmonumenten is uitgegaan van het in redelijke tot goede staat brengen van alle objecten die nu in matige en slechte staat verkeren. Het percentage matige en slechte objecten lag ultimo 2023 landelijk op 14,6%. Op basis van de monumentenmonitors wordt die totale restauratieopgave geraamd op € 2,2 miljard (prijspeil 2024). Als uitgegaan wordt van een restauratieopgave van maximaal 10% (dat is sinds 1994 de beleidslijn) is er een opgave van tenminste circa € 700 miljoen.

Dit dekt echter niet de volledige lading. De fysieke staat wordt in de monitors beoordeeld op basis van een schouw van de buitenkant van het gebouw. De kosten voor bijvoorbeeld funderingsherstel, herstel van interne bouwdelen en interieurs blijven daardoor buiten beeld. Zeker bij grote objecten kan dit om aanzienlijke bedragen gaan. Het recente advies van de Raad voor de leefomgeving en infrastructuur laat zien dat de grote opgave van funderingsherstel juist ook in historische binnensteden speelt (rapport 'Goed gefundeerd', Rli, februari 2024). Deze kosten zijn op dit moment nog onvoldoende in beeld, en zijn dus nog aanvullend op de bovengenoemde opgave.

Grote restauratieopgaven vragen om meer

Bij grote restauratieopgaven zijn, zoals gezegd, de kosten aanmerkelijk hoger dan naar voren komt uit de monumentenmonitors. Het gaat veelal om complexe, samengestelde gebouwen, met vaak ook funderingsproblemen en ook waardevolle interne bouwdelen en waardevolle interieurs die restauratie behoeven. Dat maakt het integrale herstel relatief kostbaar. Denk aan kerken, kastelen, paleizen, fabriekshallen, buitenplaatsen en bijzondere gebouwen met heel specifieke en unieke interieurs zoals musea, gebouwen van dierentuinen et cetera.

De inschatting is dat zeker € 300 miljoen niet is meegenomen in het bedrag van € 2,2 miljard. De totale opgave voor de gebouwde niet-woonhuis-rijksmonumenten komt daarmee op tenminste € 2,5 miljard.

Terugbrengen van de huidige 14,6% matige en slechte gebouwde monumenten naar een vanuit beleidsopgave gewenste restauratieopgave van 10% vergt € 1 miljard; € 700 miljoen is nodig om de 'reguliere' restauratieopgaven terug te brengen naar 10% en € 300 miljoen is extra nodig voor de grote opgaven, ervan uitgaande dat deze voor 100% worden uitgevoerd binnen 10 jaar, wat sterk aan te bevelen is gezien de urgentie en snel stijgende kosten bij uitstel van restauratie.

Groene monumenten

In de monumentenmonitors zijn de groene monumenten niet structureel meegenomen. Deze aanvullende opgave is op dit moment niet scherp te definiëren, zowel budgettair als inhoudelijk. Het vergt nader onderzoek naar de mate van geschiktheid van het beschikbare financiële instrumentarium. Op basis van eerdere studies wordt de financiële inspanning om het percentage groene monumenten in matige tot slechte staat terug te brengen tot 10% ingeschat op circa € 220 miljoen tot en met 2040. Voor de periode 2024-2033 betekent dit een opgave van circa € 125 miljoen.

Financiële opgave 2024-2033

Het bovenstaande brengt de totale restauratieopgave, uitgaande van de doelstelling van 10% restauratieopgave, op € 1,22 miljard: € 700 miljoen op basis van de monitor plus € 300 miljoen extra voor de grote monumenten en € 220 miljoen voor de groene monumenten. Als deze doelstelling in 2040 behaald wil zijn, is er voor de periode tot 2033 een opgave van € 817 miljoen: € 392 miljoen om de opgave gebouwde monumenten terug te brengen van 14,6% naar 12%, plus € 300 miljoen extra voor de grote restauraties, plus een opgave voor de groene monumenten van € 125 miljoen. Op dit moment is er structureel jaarlijks circa 45 miljoen beschikbaar voor restauratiesubsidies. Dit is de optelsom van het rijksbudget van ongeveer € 20 miljoen, de matching door de provincies voor eenzelfde bedrag (landelijk gezien is dat nu ongeveer de situatie) en aanvullende middelen via specifieke regelingen van meerdere provincies van in totaal € 5 miljoen. Dit laatste bedrag is een voorzichtige inschatting; in de afgelopen jaren is door de provincies beduidend meer extra geïnvesteerd in restauratie van niet-woonhuis-rijksmonumenten via specifieke regelingen en programma's, maar die waren en zijn veelal tijdelijk. Als ervan uitgegaan wordt dat jaarlijks een bedrag van € 45 miljoen beschikbaar blijft tot en met 2033 is € 450 miljoen van de opgave gedekt.

Ondergrens

Bij deze raming moeten wel nadrukkelijke kanttekeningen geplaatst worden. De restauratiebehoefte kan substantieel toenemen als bij een groeiend aantal monumenten hoge investeringen nodig zijn voor funderingsherstel, als er meer ingezet wordt op herstel van verborgen gebreken achter de gevels en van historische interieurs, en als door de effecten van klimaatverandering de schade aan groene en gebouwde monumenten toeneemt. De opgave zal groeien als het aantal rijksmonumenten toeneemt (verwacht wordt een relatief beperkte aanwinst van nieuwe, overigens vaak wel grote rijksmonumenten uit de periode vanaf 1965). Daarnaast zal de opgave toenemen als de kosten stijgen (huurmarkten en materialen zien we al een tijdje stijgen). De geraamde restauratiebehoefte moet dan ook nadrukkelijk als ondergrens gezien worden.

Restauratie staat niet op zichzelf maar gaat vaak gepaard met een nieuwe bestemming en met verduurzaming van het monument. Vanuit een oogpunt van klimaatdoelstellingen en ten behoeve van de exploitatie van monumenten is een actieve inzet op verduurzaming belangrijk en brengt een passende herbestemming van monumenten vaak ook aanzienlijke kosten met zich mee. Ook dat vergt substantiële investeringen die in de aangegeven financiële opgave niet zijn meegenomen.

Restauratieopgave neemt af

De restauratieopgave is de afgelopen jaren aanzienlijk gedaald: in 2017 verkeerde 16,5% van de niet-woonhuis-rijksmonumenten nog in matige tot slechte staat, in 2023 was dat 14,6%, bijna 2% minder. In de periode 2017-2023 is het aantal niet-woonhuisrijksmonumenten in matige tot slechte staat gemiddeld per jaar afgenomen met 132 per jaar. Dit betreft alleen de monumenten die in de monumentenmonitors geschoofd zijn, de groene monumenten doen daarin nog nauwelijks mee. De daling is ook steeds wat sneller gegaan. De subsidies via de provincies hebben dus zeker effect, samen met de mogelijkheid van laagrentende leningen via het Nationaal Restauratiefonds en enkele provinciale fondsen waarmee eigenaren worden geholpen bij restauratie en verduurzaming van hun rijksmonumenten. Zo gezien treft het stelsel doel.

Door incidentele extra investeringen door het Rijk op basis van tijdelijke regelingen is in de voorbije jaren een 40-tal grote, complexe restauraties mogelijk gemaakt, wat binnen de reguliere kaders niet lukte. Procentueel heeft dat misschien niet veel bijgedragen aan het omlaag brengen van de restauratieopgave maar nominaal gaat het toch om forse bedragen (circa 95 miljoen euro). En het betreft een groep zeer belangrijke monumenten waarvan de restauratie urgent was.

Diversiteit in provinciaal beleid

Er is veel draagvlak voor het huidige decentrale stelsel en het werpt zeker vruchten af gezien de daling van de restauratieopgave. Continuering hiervan betekent dat de provincies prioriteiten blijven stellen bij de toekenning van subsidies. Dat is noodzakelijk omdat de provinciale budgetten onvoldoende zijn om

alle (positieve) aanvragen te kunnen hanteren, maar er liggen ook inhoudelijke overwegingen aan ten grondslag.

In de provinciale regelingen zijn de nodige criteria opgenomen die bepalen of een restaurant in aanmerking komt en aan welke voorwaarden moet worden voldaan. Wanneer sprake is van overmatig worden in meerdere provincies aanvragen via een beoordelingsprocedure gewogen aan de hand van criteria, die gebaseerd zijn op beleidsprioriteiten en dus tussen provincies verschillen. Voorbeelden zijn (mate van) publieke toegankelijkheid, al of niet cultureel/maatschappelijke bestemming, (mate van) verduurzaming of de relatieve omvang van de subsidie ten opzichte van de eigen investering (hoe lager het subsidiepercentage hoe groter de kans). Binnen het erfgoedwet is er de nodige discussie over keuzes die gemaakt worden, bijkomend vinden de verschillende provincies bestrijding van laagere subsidiepercentages hoe groter de kans). Binnen het erfgoedwet is er de nodige discussie over keuzes die gemaakt worden, bijkomend vinden de verschillende provincies bestrijding van laagere subsidiepercentages hoe groter de kans). Binnen het erfgoedwet is er de nodige discussie over keuzes die gemaakt worden, bijkomend vinden de verschillende provincies bestrijding van laagere subsidiepercentages hoe groter de kans).

Grote restaurantopgaven

bedeind kunnen worden vanuit de provinciale subsidiebegelien. Budgettaire gaven is het onvolledige deze projecten volledig te subsidiëren. Provinciale regelingen kunnen ook altijd een maximaal subsidiebedrag per aanvraag, juist om te voorkomen dat het hele budget, of zelfs meerdere jaarbudgetten naar één of enkele grote restaurants gaat en alle andere eigenaren het nadelig hebben.

Wat een grote restaurantopgave is hangt af van de budgettaire ruimte van de onderscheiden provincies, het gaat er immers om of een restaurant binnen de grenzen van het mogelijke aan bod kan komen. Zoals in de bestuurlijke afspraken tussen Rijk en provincies onderzocht als overwegingsoeken is voor deze gaven opgeven een gezamenlijke aanpak nodig en centrale criteria. Naast een centrale aanpak lijkt het nodig om tot meer op de complexiteit en vaak ook gebaseerde en langjarige realisatie toegespitste maatregelen te nemen. De incidentele regelingen van het Rijk hebben de complexiteit van de maatregelen mogelijk gemaakt. Vanuit het erfgoedwet wordt echter sterk gepleit voor een aanpak die meer mogelijk maakt.

Een waar het kan, subsidie waar het moet

Het is inmiddels gemeengoed in de erfgoodssector dat subsidie alleen daar moet worden ingezet waar dat echt nodig is, figuren daar zeker niet altijd een beroep op subsidie, omdat ze dat niet nodig hebben of om andere redenen niet willen. In andere gevallen worden eigenaren voldoende gefinancierd met een langjarige financiering via het Nationaal Restauratiefonds. Echte provincies passen dit dan het op basis van de regionale paragrafen voor zijn.

In de andere richting is de flexibiliteit er nog niet of nauwelijks, als financiering niet of onvoldoende mogelijk is, zou dat ook reden kunnen zijn om een hoger subsidiepercentage te hanteren. Er zijn situaties waarin de eigenaar niet of onvoldoende kan komen om de eigen investering te kunnen doen, vaak omdat de exploitatie van het monument onvoldoende ruimte biedt o.g. kan bieden om de rente en aflossing te kunnen betalen. Problemen bij de financiering zijn er volgens partijen in het erfgoedwet vooral bij kerken, forten, molens en boerderijen.

Een ook monumenten die vanuit hun aard economisch overvloedig zijn, zoals grachtenwijken, beelden, tuinen en cetera, in bepaalde situaties wordt de aantrekkelijkheid van historische ensembles wel groter als ook deugdelijke elementen in goede staat verkeren, maar de economische betekenis daarvan weegt doorgaans toch niet op tegen de kosten.

Het zou goed zijn als enerzijds het gebruik maken van laagrentende leningen verder wordt gestimuleerd (bijvoorbeeld) mogelijk is, eenvoudiger is dat overigens niet, omdat dit meer onderzoek en maatwerk vergt. Veroors (waar dat kan) en anderzijds meer vergaande subsidie mogelijk wordt waar financiering niet (voldoende) mogelijk is. Eenvoudiger is dat overigens niet, omdat dit meer onderzoek en maatwerk vergt.

Doelmatigheid en doelmatigheid van het decentrale stelsel voor restaurantsubsidies

De decentrale verdeling van restaurantsubsidies voor niet-woonhuismonumenten is, in combinatie met de mogelijkheid van laagrentende leningen bij het Nationaal Restauratiefonds en enkele provinciale fondsen doeltreffend in die zin dat de restaurantopgave daalt. De doeltreffendheid om restaurantopgaven terug te brengen tot maximaal 10% wordt steedsichter bereikt. Dat neemt niet weg dat nog een forse opgeve restert. Niet alle restaurants die noodzakelijk zijn kunnen worden gerepareerd worden omdat de eigenaren niet of slechts gedeeltelijk geldelijk kunnen maken van laagrentende financiering en er onvoldoende financiële ruimte is om subsidie te verstrekken en/of omdat de voorwaarden in provinciale regelingen te beperkend zijn, bijvoorbeeld vanwege maximale subsidiepercentages en/of -bedragen.

Het systeem van provinciale budgetten brengt met zich mee dat grote restaurantopgaven niet of nauwelijks uitvoerbaar zijn: de maximale subsidiebedragen bieden onvoldoende middelen en/of kosten zijn hoger zijn dan het totale provinciale budget of zelfs meerdere jaarbudgetten. Het decentrale stelsel is dan ook niet doeltreffend waar het gaat om de reeds in de bestuurlijke afspraken opgenomen aanpak van grote restaurants. Met incidentele investeringen en regelingen heeft het Rijk een aantal restaurants van urgente grote restaurants van belangrijke iconische monumenten mogelijk gemaakt, dat biedt echter onvoldoende continuïteit en middelen om de aanvullende groep grote restaurants te kunnen uitvoeren.

Provinciale subsidie staat meestal niet open voor woonhuismonumenten, daarvoor is er de Woonhuisregeling. Echter, voor Rijksmonumenten die oorspronkelijk als woonhuis zijn gebouwd maar een andere bestemming hebben gekregen staat de Woonhuisregeling niet open en provinciale regelingen dus ook niet (immers geregistreerd als woonhuis). Vanuit een oogmerk van doeltreffendheid vraagt dit aandacht.

De diversiteit in provinciale beleidskaders betekent ook dat prioriteiten gesteld worden en bepaalde categorieën monumenten worden uitgesloten of minder kans maken, zeker waar de bouwkundige urgentie hoog is kan dat risico's met zich meebrengen. Ook het feit dat provincies minimum en maximum bedragen hanteren waarover subsidie kan worden verleend, kan ongewenste effecten hebben kleine en juist grote objecten vallen daardoor buiten de boot. Als hiervoor een oplossing zou worden gevonden zal dat de doelmatigheid van het decentrale stelsel bevorderen.

Aanleiding en historie

In haar Kamerbrief Verkenning financiering monumentenzorg d.d. 6 juni 2023 heeft staatssecretaris Cultuur en Media, Gunay Uslu, een toelichting gegeven op de verkenning van het financieringsstelsel van de Nederlandse monumentenzorg. In het kader van deze verkenning is in november 2023 een onderzoek gestart naar de restauratieopgave voor de rijksmonumenten in de komende tien jaar, exclusief de woonhuismonumenten. Daarbij wordt ook de financiële opgave begroot die hieruit voortvloeit. Deze kwantitatieve opgave is bij wijze van tussenrapportage reeds gepubliceerd en op 4 april 2024 aangeboden aan demissionair staatssecretaris van Onderwijs, Cultuur en Wetenschap Fleur Gräper en gedeputeerde van o.a. Cultuur en Erfgoed van Zuid-Holland Meindert Stolk (namens het Inter provinciaal Overleg).

In het onderzoek is ook gekeken naar de doeltreffendheid en doelmatigheid van de wijze waarop de restauratiemiddelen van provincies en Rijk zijn ingezet in de periode 2019-2023. Dit betreft zowel de reguliere inzet van subsidies via de provinciale restauratieregelingen, als incidentele extra regelingen en investeringen van het Rijk. Dit rapport geeft de resultaten weer van dit onderzoek.

In 2012 en 2015 zijn bestuurlijke afspraken gemaakt tussen het Rijk en de provincies over de gezamenlijke decentrale inzet van rijks- en provinciale middelen voor restauratie van rijksmonumenten. Op basis van die afspraken stort het Rijk voor dit doel jaarlijks, naar rato van het aantal monumenten volgens het rijksmonumentenregister, bijdragen in het Provinciefonds. In de bestuurlijke afspraken is vastgelegd dat "de provincies zich inspennen om de in het Provinciefonds gestorte rijksmiddelen waar mogelijk te matchen en om het totale subsidiebudget voor restauraties dan op zijn minst weer te verdubbelen met bijdragen van Nationaal Restauratiefonds, eigenaren en andere partijen". Overigens was een financiële investering door de provincies in de restauratie niet nieuw: de provincies kenden ook voor 2012 reeds subsidieregelingen voor instandhouding van rijksmonumenten. Het ministerie van OCW en de provincies, vertegenwoordigd door het IPO, hebben in het kader van de vernieuwing van deze afspraken behoefte aan inzicht in de actuele restauratieopgave van dit deel van het monumentenbestand in de komende tien jaar.

Leeswijzer

Dit rapport bestaat uit drie delen. In het eerste deel wordt ingegaan op de restauratieopgave voor de niet-woonhuisrijksmonumenten in de periode 2024-2033. In het tweede deel wordt verslag gedaan van het onderzoek dat is gedaan naar het functioneren van het decentrale stelsel dat sinds 2012 vigeert, waarin de provincies subsidies voor restauratie van rijksmonumenten toekennen. In de meeste provincies komen woonhuismonumenten niet in aanmerking. In het derde deel wordt ingegaan op de effecten van en ervaringen met incidentele rijksregelingen via welke extra subsidiestromen zijn ingezet om de restauratieopgave omlaag te brengen.

De foto's in dit rapport tonen een aantal restauratieopgaven die in de komende jaren aan de orde zijn.

Olympisch Stadion • Amsterdam (foto: Provincie Noord-Holland)

Kastel Loenersloot • Loenersloot (foto: Utrechts Landschap)

Deel I

De restauratieopgave 2024-2033 voor de niet-woonhuis-rijksmonumenten

I.1 Welke restauratieopgave ligt voor ons in het komende decennium?

In dit eerste deel van het rapport wordt een beeld gegeven van de staat van onderhoud van de niet-woonhuis-rijksmonumenten en de restauratiekosten van de monumenten die in matige of slechte staat verkeren. De resultaten zijn gebaseerd op de gegevens uit de afzonderlijke provinciale monumentenmonitors, die jaarlijks worden samengebracht in de Erfgoedmonitor van de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed.

De restauratieopgave kent de volgende elementen: de actuele opgave om de niet-woonhuis-rijksmonumenten in redelijke tot goede staat van onderhoud te brengen; de bijbehorende financiële opgave (prijsspeil 2024), uitgaande van de doelstelling van maximaal 10% matige en slechte monumenten, te bereiken in 2033 dan wel 2040 (de keuze voor 2040 wordt hierna toegelicht); de resterende financieringsopgave bovenop de op dit moment beschikbare structurele restauratiesubsidiebudgetten van Rijk en provincies.

I.2 Waaruit bestaat de restauratieopgave?

Restauratie is aan de orde als een rijksmonument dat in een matige of slechte staat verkeert weer in een redelijke tot goede staat wordt gebracht. Werkzaamheden die plaatsvinden om een monument in redelijke tot goede staat te houden noemen we onderhoud. De term instandhouding wordt ook gebruikt; dit is de overkoepelende term voor zowel onderhoud als restauratie. De landelijke restauratieopgave is de opgave om de rijksmonumenten dusdanig te herstellen dat ze via regulier onderhoud duurzaam in stand gehouden kunnen worden.

Dit is een dynamische doelstelling: monumenten zijn op gezette tijden weer toe aan grootschalig onderhoud, veelal in combinatie met een restauratie op onderdelen. Het is onmogelijk en ook niet wenselijk om alle in het land noodzakelijke restauraties in één keer uit te voeren; niet alle eigenaren kunnen en willen dat; restauratie is ingrijpend en vraagt van de eigenaar een aanzienlijke investering. Vaak wordt pas gekozen voor restauratie (en ook verduurzaming) als een monument een nieuwe eigenaar en/of een nieuwe bestemming krijgt. Er zijn ook niet voldoende vakmensen in de restauratiesector beschikbaar om deze opgave aan te kunnen binnen een kort tijdsbestek. Voor het in stand houden van het gespecialiseerde restauratievak en de daarvoor noodzakelijke continue instroom van nieuwe vaklieden is het goed als er doorlopend restauraties aan de orde zijn. Om deze redenen wordt sinds 1994 (op basis van het Strategisch Plan voor de Monumentenzorg van toenmalig minister Hedy d'Amboise) beleidsmatig uitgegaan van een dynamische restauratieopgave van 10% van de totale voorraad.

De cijfers

Er zijn op dit moment 63.241 rijksmonumenten in Nederland. Daaronder zijn 1.466 archeologische monumenten, die buiten de scope van dit onderzoek vallen. Er zijn 31.577 rijksmonumentale woonhuizen, de overige 30.198 rijksmonumenten zijn de niet-woonhuis-rijksmonumenten. Omdat een aanzienlijk aantal monumenten uit meerdere objecten bestaat, is het aantal rijksmonumentale niet-woonhuisobjecten groter, namelijk 42.231. Deze worden sinds 2017 structureel gemonitord via de digitale provinciale monumentenmonitors, waarvan de gegevens worden opgenomen in de landelijke Erfgoedmonitor van de RCE¹.

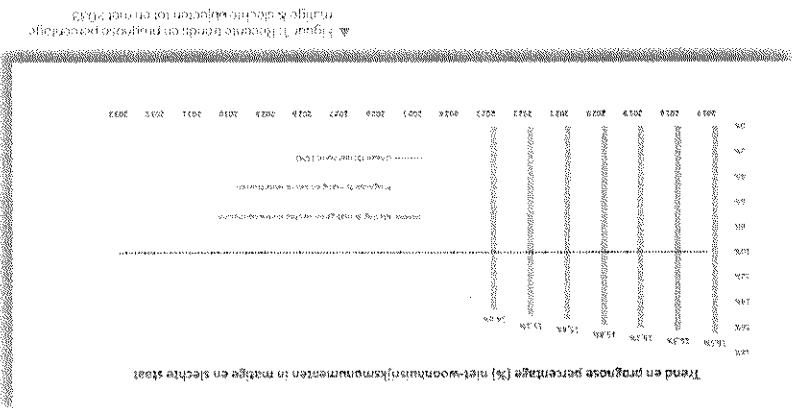
Van 34.024 objecten is door de monitoring de actuele staat van onderhoud bekend. Van de 8.206 objecten waarvan de informatie niet bekend is, was ten tijde van de periodieke digitale schouw geen toegang mogelijk of was de informatie niet beschikbaar als gevolg van het gebruik van een alternatieve monitoringsmethodiek. Bij deze monumenten is voor wat betreft de staat van onderhoud uitgegaan van de percentages goed/redelijk/matig/slecht zoals die naar voren komen voor vergelijkbare typen monumenten die wel in de monitor zijn beoordeeld. Zie bijlage I voor een nadere toelichting. Behalve de archeologische monumenten vallen ook de groene monumenten en de interne bouwdelen en historische interieurs buiten de hierboven genoemde cijfers.

¹ De provincie Noord-Holland geeft hierin het voorbeeld; het heeft namelijk niet alleen de monitoring in kaart gebracht, maar heeft ook een inventarisatie van de staat van onderhoud van de niet-woonhuis-rijksmonumenten in kaart gebracht. Daarnaast heeft de provincie Noord-Holland een inventarisatie van de staat van onderhoud van de niet-woonhuis-rijksmonumenten in kaart gebracht. Daarnaast heeft de provincie Noord-Holland een inventarisatie van de staat van onderhoud van de niet-woonhuis-rijksmonumenten in kaart gebracht. Daarnaast heeft de provincie Noord-Holland een inventarisatie van de staat van onderhoud van de niet-woonhuis-rijksmonumenten in kaart gebracht.

De digitale monitors laten zien dat de restauratieopgave – gemeten als percentage van het geheel – geleidelijk is afgenomen in de afgelopen jaren. Kwam het percentage niet-woonhuis-rijksmonumenten in maitige en slechte staat landelijk in 2017 over de hele linie uit op 16,5%, in 2023 is dit gedaald naar 14,6%. Dit betekent dat in totaal in deze periode de restauratieopgave met 824 objecten is gedaald, dat is gemiddeld 1,32 per jaar. Dit is de resultante van 217 objecten (gemiddeld 1,9 per jaar, dat is 4,5% van de niet-woonhuizen) die zijn gerestaureerd en 1.253 objecten (gemiddeld 1,9 per jaar, dat is 2,6% van de niet-woonhuizen) die van redelijke tot goede staat terugverlieën naar een maitige tot slechte staat. Hierbij moet de aantekening worden gemaakt dat dit gebaseerd is op de monumenteren die beoordeeld zijn in het kader van de monumenterenmonitor en dus niet de volledige lading dekt. Dit laat zien dat eigenaren aanzienlijk geïnvesteerd hebben in hun monumenten, maar de investeringen van Rijk en provincies in subsidies en laagrentende financieringen via het NRII hebben daaraan substantieel bijgedragen.

Aanvullend op de reguliere restauratiesubsidies die door de provincies worden toegekend zijn er in de voorbije jaren ook incidentele extra investeringsgedaan door het Rijk, in het bijzonder in omvangrijke restauraties van belangrijke grote monumenten en een aantal categorieën monumenten als molens, boerderijen en Joods Jurecht. Dit heeft uitloerd positieve extra invloed gehad, het heeft de restauratie van tientallen monumenten met een urgente restauratieopgave mogelijk gemaakt. Percentage heeft het op de restauratieopgave slechts beperkte invloed, maar absoluut gezien is het positieve effect wel substantieel. Zie verder deel III van dit rapport. Aan de afname van de restauratiebehoefte heeft zeker ook de groei van het fonds waaruit specifieke leningen kunnen worden verstrekt door het Nationaal Restauratiefonds positief bijgedragen.

Naast subsidie mogelijkheden voor restauratie wordt voor niet-woonhuis-rijksmonumenten ook subsidie verstrekt voor het uitvoeren van regulier onderhoud (Subsidieopgeling instandhouding monumenten (Sim)). Deze subsidie is bedoeld om monumenten die in redelijk tot goede staat verkeren in deze staat te houden. Voor een groeiend aantal monumenten wordt gebruik gemaakt van deze subsidie, wat bevordert dat zij minder snel in maitige tot slechte staat geraken. Ook dit effect draagt bij aan de dalende trend.

De provincies en gemeenten hebben een belangrijke rol gespeeld in het behoud van het cultureel erfgoed. Het is belangrijk dat deze rol wordt versterkt en dat er meer samenwerking is tussen de verschillende partijen.

1.3 komt het deel van maximaal 10% maitige en slechte monumenten in zicht?

In het Strategisch Plan voor de Monumentenzorg van 1994 werd als doelstelling bepaald dat de restauratiekosten voor de monumenten maximaal 1% van de totale voorraad in 2010. Dit geldt dus ook voor de niet-woonhuis-rijksmonumenten, en dat hebben we op dit moment nog niet bereikt.

Het oogmerk is niet veranderen een dynamische restauratieopgave met een perspectief op termijn. Dit wil nadrukkelijk niet zeggen dat werkelijk noodzakelijke restauraties op de lange baan geschoven kunnen worden, dat kan immers leiden tot onherstelbaar verlies van monumenten worden gerestaureerd. Het is belangrijk dat er een balans is tussen de kosten van de restauratie en de waarde van de monumenten. Het is belangrijk dat er een balans is tussen de kosten van de restauratie en de waarde van de monumenten.

Er zijn geen aparte doelstellingen bepaald voor de verschillende categorieën monumenten, er is een streven 10% van de totale voorraad, in dit onderzoek wordt echter alleen gekeken naar de niet-woonhuis-rijksmonumenten. De zwart gestippelde lijn in figuur 1 geeft de 10% norm weer. Ook voor de groene monumenten is de doelstelling van terugbrengen tot 10% gehanteerd. Hierna wordt inzicht gegeven in de benodigde inspanning om van 14,6% naar 10% maitige en slechte monumenten objecten te komen in 2040 naast het scenario om dit al geheel in de periode 2024-2033 te bereiken. Hieronder wordt toegelicht waarom.

Doorrij naar 2040

Uit figuur 1 zou opgemaakt kunnen worden dat de dalende trend die sinds de eerste landelijke meting in 2017 zichtbaar is, een structureel karakter heeft. Als we uitgaan van een gelijkblijvend aantal monumenten, gelijkblijvende omstandigheden en voortzetting van het huidige beleid is het theoretisch mogelijk om in het jaar 2040 landelijk op maximaal 10% uit te komen. De lichtgrijze voor haak streepjes in figuur 1 tonen, op basis van extrapolatie van historische gegevens, de ontwikkeling van het percentage tot 2033.

Hier is positie te constateren dat het mogelijk is de restauratieopgave steeds dichterbij de doelstelling van 10% te krijgen, de structurele financiële inzet van het Rijk en de provincies, de financiële ondersteuning vanuit het Restauratiefonds en ook de incidentele extra investerings lijken effectief te hebben. Er komt echter niet van worden uitgaan dat dit zo blijft. Het is goed denkbaar dat de dalende trendlijn de komende jaren stabiel blijft, maar het is goed denkbaar dat de dalende trendlijn enkele kantteekeningen te plaatsen.

Hij scoort gelijk onderzoek eind 2020 was de verwachting dat het percentage maitige en slechte objecten in het jaar 2024 de 10%-normlijn zal passeren. Het verschil in tijdsduur om te verklaren door de grote stappen die zijn gemaakt bij de restauratie van monumenten op landelijk niveau in de afgelopen jaren. Dit is mede bereikt door het Rijksbeleid om extra te investeren via incidentele subsidies, maar ook door extra injecties in het Restauratiefondsplus (Rijksbeleid Plus (Rijksbeleid Plus)) fonds waaruit inmiddels (sinds de start in 2012) al meer dan 130 miljoen is verstrekt. Dit samen heeft geleid tot een versnelling in het ontzag brengen van de restauratieopgave.

Verder is in dit onderzoek uitgegaan van de bestaande voorraad, er is geen rekening gehouden met nieuwe rijksmonumenten (vergelijk de aanwijzing van rijksmonumenten uit de Wederopbouwperiode). Het gaat om het aantal rijksmonumenten uit het Post-2010 tijdperk. Overigens is de verwachting dat dit op het gebied van het aantal rijksmonumenten zal hebben, omdat niet uitgegaan wordt van grote aantallen.

De bouwkundige staat is in de monumentenmonitoring afgeen beoordeeld op basis van inspectie van de buitenside. De toestand wordt daarom niet meegenomen en dat geldt in de meeste gevallen ook voor interne bouwdeelen en het interieur. Uit het in februari 2024 verschenen advies van de Raad voor de Monumentenzorg en Infrastructuur blijkt dat de problematiek van hunderingschade veel groter is dan

eerder gedacht en dat er niet name ook in de historische binnensteden grote opgaven verwacht worden. In Bijlage VI wordt een eerste algemeen en nog verkennend beeld geven van de mate waarin rijksmonumenten zich bevinden in gebieden waar de kans op verschilzetting (scheefzakken) groot is.

Ook hebben heel wat rijksmonumenten, en zeker in de categorie niet-woonhuizen, zeer waardevolle historische interieurs. Denk daarbij aan bijzondere wandafwerkingen (zoals wand-, plafond- en gewelfschilderingen, behang, lambrisering, vloeren), en bij voorbeeld kerken ook interieurelementen als orgels, altaren, preekstoelen, doopvonten, luiklokken, uurwerken en carillons. Er is nog relatief weinig inzicht in de aanwezigheid en monumentwaarde van historische interieurs en al helemaal in de onderhoudsstaat ervan. Meer kennis daarvan kan invloed hebben op de restauratieopgave.

Klimaatverandering kan grote negatieve effecten hebben op monumenten. Dat geldt zowel voor groene als voor rode monumenten. Meerdere typen groene monumenten hebben veel te verduren van de zeer droge en zeer natte periodes. Deze brengen vaak veel schade toe en kunnen de restauratiebehoefte in korte tijd fors doen toenemen. Ook lokale incidenten met grote impact zoals windhozen kunnen de urgentie ineens enorm verhogen. Bij gebouwde monumenten kan verandering van de grondwaterstand paalrot veroorzaken. Overstromingen kunnen grote schade toebrengen, zoals we in 2021 moesten ervaren in (met name) Zuid-Holland. In Bijlage VI wordt een verkennend beeld gegeven van de mate waarin rijksmonumenten zich bevinden in gebieden met een grote kans op paalrot en op overstromingen. Verdroging en vernatting kunnen scheurvorming en andere schade veroorzaken bij gebouwde monumenten. Het is niet goed bekend in hoeverre dergelijke schade wordt gedekt door verzekeringen, het zou goed zijn hierna meer inzicht te krijgen.

1.4 De financiële opgave voor de periode 2024-2033

De financiële opgave in deze rapportage is gedefinieerd als de totale kosten van de te verwachten restauratieopgave in de komende tien jaar. Het geeft een actueel inzicht in:

de actuele restauratieopgave van de niet-woonhuismonumenten, in relatie tot het doel van 10% matige en slechte monumenten, en uitgaande van het jaar 2040 als tijdshorizon om dit doel te bereiken voor zover het de reguliere opgave betreft, voor de grote opgaven geldt dat ze uiterlijk in 2033 zijn opgelost.

De opgave tot 2033 becijferd

Als alle niet-woonhuis-rijksmonumenten met een matige of slechte staat van onderhoud in de komende tien jaar gerestaureerd zouden worden, is, op basis van de monumentenmonitors, een zeer aanzienlijke financiële opgave aan de orde die geraamd wordt op ruim **€ 2,2 miljard**. Deze raming ziet alleen op restauratiewerkzaamheden (en dus niet op verduurzaming e.d.). Daarbij zijn, zoals hiervoor al aangegeven, funderingsherstel en restauratie van interne bouwdelen en interieurs niet meegenomen.

Voor wat betreft twee categorieën kent deze raming een lacune: de grote restauratieopgaven en de opgave voor de groene monumenten. Hierna wordt nader ingegaan op deze categorieën. Geconstateerd wordt dat het genoemde bedrag verhoogd moet worden met een extra opgave van circa € 300 miljoen voor grote restauratieopgaven. Hierbij wordt uitgegaan van integrale restauratie, dus inclusief eventuele funderingsproblemen, herstel van interne bouwdelen en interieur e.d., die juist bij de grote opgaven vaak (zeer) hoge kosten met zich meebrengen. Voor herstel van groene monumenten is een extra opgave van circa € 220 miljoen aan de orde.

De opgave om in 2040 uit te komen op een restauratieopgave voor 10% van het bestand betekent dat in 2033 de huidige 14,6 % moet zijn ingelopen tot 12%. Dit ook hanteren voor grote restauraties heeft aanzienlijke negatieve gevolgen: ze zijn meestal technisch (zeer) urgent en de kosten nemen bij uitstek in snel tempo toe. Daarnaast neemt de historische waarde omgekeerd evenredig af bij uitstek. De grote restauraties zouden in de komende tien jaar bij voorkeur geheel moeten worden uitgevoerd.

Dit betekent in totaal een geraamde opgave van € 817 miljoen. Dit wordt hierna toegelicht.

Grote restauratieopgaven

De grote restauraties betreffen veelal complex samengestelde gebouwen, dikwijls van grote omvang en hoogte en met vaak ook funderings- en constructieproblemen. Niet zelden is ook een zeer kostbare interieurrestauratie nodig of is ook herstel van de buitenruimte (tuin, park e.a.) aan de orde. Denk hierbij aan kerken, kastelen, paleizen, buitenplaatsen en bijzondere gebouwen met heel specifieke en unieke interieurs zoals musea, gebouwen van dierentuinen et cetera. Grote opgaven doen zich in alle provincies voor, waarbij moet worden aangetekend dat in een provincie met een relatief laag restauratiebudget een opgave sneller als 'groot' wordt bestempeld dan in een provincie met een ruimer budget.

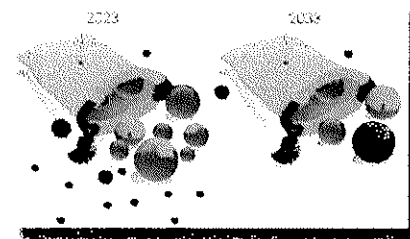
De afgelopen jaren is op gestructureerde wijze veel financiële informatie verzameld over grote opgaven waar sprake is van urgentie. Eigenaren van dergelijke projecten zouden in principe graag op korte termijn willen starten met de werkzaamheden. Van deze projecten zijn de projectkosten goed in beeld gebracht. Een inventarisatie van het IPO, uitgevoerd in 2020²⁷ onder de provincies, leidde tot een lijst van 144 grote urgente opgaven. Van deze opgaven zijn de totale begrote projectkosten verzameld. Hierin zijn naast de kosten voor restauratie veelal ook kosten meegenomen van herstel of aanpassing van interieurs, verduurzaming, toegankelijk maken, herbestemming e.a. Gemiddeld gaat het bij deze projecten om een investering van ruim € 4 miljoen²⁸. Daarin zijn, als gevraagd, vaak ook andere dan restauratiekosten meegenomen. Er kan voor wat betreft subsidiabele restauratiekosten uitgegaan worden van gemiddeld zeker € 3 miljoen.

Onderscheid 'reguliere' en 'grote' restauratieopgaven

In de volgende paragrafen maken we daarom onderscheid tussen de kosten van reguliere restauratieopgaven, die zijn begroot op basis van de digitale monitoringsmethodiek en de gemiddelde kosten bij grote restauratieopgaven op basis van de gegevens van de 144 projecten.

Uitgaande van gemiddeld € 3 miljoen subsidiabele kosten per grote restauratie is er voor 144 monumenten een opgave van circa € 430 miljoen. In de raming van € 2,2 miljard aan totale restauratieopgave is dat, vanuit de methodiek van de monumentenmonitors, slechts gedeeltelijk meegenomen (immers alleen voor zover het de buitenschild betreft). Nader onderzoek moet een meer betrouwbare indicatie geven van de extra behoefte die hiervan het gevolg is, maar dat lijkt op basis van de in 2020 uitgevoerde inventarisatie toch zeker € 300 miljoen te zijn.

Als gevraagd zal uitstel van grote opgaven ertoe leiden dat de voorraad matige en slechte objecten op termijn relatief steeds omvangrijker wordt en meer kostbare opgaven bevat. Dat zou tot gevolg hebben dat het decentrale subsidiestelsel steeds minder aansluit bij de opgave.

Figuur 2: de huidige opgave bestaande uit reguliere en grote opgaven in 2023, waarbij voorkomen moet worden dat in 2033 vooral grote opgaven overblijven.

²⁷ Waar de onderzochte provincies 2020 bleef onderzocht, 6 restauratie niet-woonhuis-rijksmonumenten, inclusief ook bij grote urgente restauratieopgaven. Bijlage VI op basis van gegevens periode 2017 tot en met 2020.
²⁸ De begrote kosten in 2020 met veel dat onderzoek gebaseerd op een telefonisch met een representatief bemonstering in 2020.

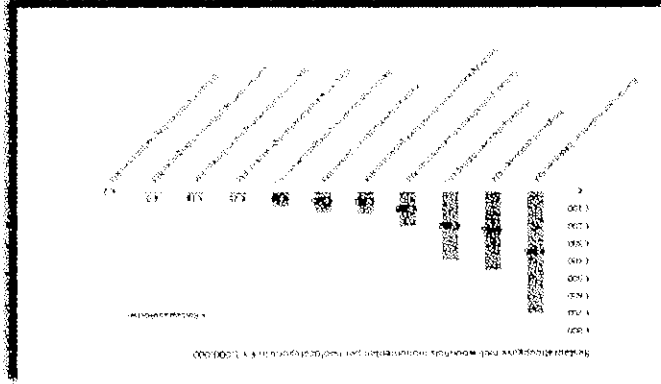
Groene monumenten
In de restauratieopgave op basis van de monumentenmonitor zijn de groene monumenten niet meegenomen. Hier ligt dus een aanvullende opgave. Door gebrek aan informatie is deze opgave minder scherp te definiëren. Vooral bij de beperkte insparingen van het percentage groene monumenten in miltige tot slechte staat terug te brengen tot 10% in 2033 begroot op circa € 270 miljoen. Voor deze reuring is er een name gebruik gemaakt van de investeringsplan die in opdracht van verschillende provincies zijn uitgewerkt. Ook is gekleurd naar het onderzoekrapport Onderhouds-staat en onderhoudskosten van groen erfgoed in Nederland (Jebbe en Verkuil 2006). Zie bijlage IV voor een toelichting.

De opgave geramd
De totale begrote restauratieopgave komt uit op € 1,27 miljard. Uitgaande van het streefdoel van 10% achterstand voor de reguliere gebouwde monumenten wordt de opgave begroot op € 700 miljoen. Daarbij komt € 300 miljoen voor de grote urgente restauraties (streefdoel 0% achterstand) en de opgave voor groene monumenten uit € 270 miljoen (streefdoel 10% achterstand).

Totale restauratie-opgave		Nodig t/m 2033 voor halen doelstelling 10% in 2040	
Grote restauraties		€ 300 miljoen	
Interne bouwdeken, interieurs en funderingsherstel		€ 300 miljoen	
Interne bouwdeken, interieurs en funderingsherstel		€ 300 miljoen	

▲ In de restauratieopgave op basis van de monumentenmonitor zijn de groene monumenten niet meegenomen. Hier ligt dus een aanvullende opgave. Door gebrek aan informatie is deze opgave minder scherp te definiëren. Vooral bij de beperkte insparingen van het percentage groene monumenten in miltige tot slechte staat terug te brengen tot 10% in 2033 begroot op circa € 270 miljoen. Voor deze reuring is er een name gebruik gemaakt van de investeringsplan die in opdracht van verschillende provincies zijn uitgewerkt. Ook is gekleurd naar het onderzoekrapport Onderhouds-staat en onderhoudskosten van groen erfgoed in Nederland (Jebbe en Verkuil 2006). Zie bijlage IV voor een toelichting.

De opgave voor de periode 2024-2033 wordt bepaald door de bijdragen voor het bereiken van de beleidsmatig vastgestelde restauratieopgave van 10%. Van dat geheel binnen dit decennium kan voor het streefjaar 2033 als doelstelling 12% bepaald worden, uitgaande van de trend in de voorafgaande jaren. Dat zou voor de periode 2024-2033 een opgave betekenen van € 392 miljoen voor de reguliere opgave, € 300 miljoen voor de grote restauraties en € 125 miljoen voor de groene monumenten. Iets meer is dat € 817 miljoen euro.

▲ In de restauratieopgave op basis van de monumentenmonitor zijn de groene monumenten niet meegenomen. Hier ligt dus een aanvullende opgave. Door gebrek aan informatie is deze opgave minder scherp te definiëren. Vooral bij de beperkte insparingen van het percentage groene monumenten in miltige tot slechte staat terug te brengen tot 10% in 2033 begroot op circa € 270 miljoen. Voor deze reuring is er een name gebruik gemaakt van de investeringsplan die in opdracht van verschillende provincies zijn uitgewerkt. Ook is gekleurd naar het onderzoekrapport Onderhouds-staat en onderhoudskosten van groen erfgoed in Nederland (Jebbe en Verkuil 2006). Zie bijlage IV voor een toelichting.

De restauratieopgave verschild aanzienlijk tussen de provincies, alhoewel al vanwege het uiteenlopende aantal rijksmonumenten. Het varieert van 4 miljoen in Flevoland tot 304 miljoen in Utrecht. Hieronder een opsplitsing naar provincies.

Provincie	Aantal rijksmonumenten	Restauratieopgave (€ miljoen)	Restauratieopgave per rijksmonument (€)
Drenthe	67	3,2	48
Flevoland	4	0,1	25
Gelderland	214	15,7	73
Limburg	145	10,1	70
Noord-Brabant	268	49,7	185
Noord-Holland	268	11,7	44
Utrecht	304	13,8	45
Zuid-Holland	236	12,6	53

De relatieve verhouding tussen de restauratieopgave en het percentage van het aantal monumenten in de provincies ten opzichte van het totale aantal in Nederland laat zien dat de situatie tussen de provincies aanzienlijk verschild.
In Gelderland en Limburg is er een relatief grote positieve verhouding tussen het aantal monumenten en de restauratieopgave. De cijfers van Noord-Brabant en Zeeland laten een minder gunstige beeld zien. Van Zeeland is bekend dat dit vooral wordt veroorzaakt door de opgave bij kerken (de rijk kerken in het bij-zonder), molens en boerderijen.
In Noord-Holland is er een aanzienlijk verschil tussen de relatieve opgave met een- en zonder de woonhuizen. Bij de overige provincies is de restauratieopgave verhoudingsgewijs niet of maar al een beetje lager dan het aantal monumenten.

1.5 Wat is wel begroot en wat niet?

Reguliere opgaven
De begrote financiële opgave is gebaseerd op een inschatting van de kosten om de buitenschild van de monumenten op sobere en doelmattige wijze in een redelijk tot goede staat terug te brengen. De aanname bij de monumentenmonitor is dat de staat van onderhoud van de buitenschild een goede indicatie is voor de algehele staat van het monument. Maar nogmaals: in de ramingen worden de kosten van restauratie van fundering, binnenrijde en interieur buiten beschouwing gelaten. Dit maakt dat de financiële inschatting een absolute ondergrens betreft.
Ook de andere in paragraaf IV genoemde aspecten, zoals de effecten van klimaatverandering en de groei van het aantal rijksmonumenten, maken dat de opgave naar alle waarschijnlijkheid hoger zal zijn dan het begrote bedrag.
Verder moet nadrukkelijk worden opgemerkt dat het hier uitsluitend om de restauratiekosten gaat. /ve voor een meer uitgebreide toelichting ook bijlage II.
Cok geldt dat bij monumenten waarvan de algehele staat beoordeeld wordt als redelijk, op onderdelen wel sprake kan zijn van een miltige tot slechte conditie. Eigenaren kunnen in dergelijke situaties voor beschermings subsidie krijgen. Dat leidt niet tot vermindering van het percentage monumenten in miltige tot slechte staat.

1.6 Resterende opgave

De kosten van restauraties worden gedragen door de eigenaren van de monumenten, die daarbij Nationaal Restauratiefonds, een alternatief vorm voor een subsidie. Bij een aantal provincies wordt een financiering bij het Restauratiefonds gezien als onderdeel van de eigen bijdrage. De bijdrage die

door de eigenaren van de monumenten moet worden ingebracht is het verschil tussen de begrote kosten van restauraties en de beschikbare subsidie. Als de 'normale' restauratieopgave van 10% bereikt moet zijn in 2033 en als we uitgaan van het huidige subsidievolume van € 45 miljoen per jaar (en dus € 450 miljoen in de periode 2024-2033) dan gaat het om een bedrag van € 1,22 miljard (de restauratieopgave) minus € 450 miljoen is € 770 miljoen.

Waarop is het genoemde bedrag van € 45 miljoen gebaseerd? Dit is de optelsom van de huidige jaarlijkse storting door het Rijk in de provinciefondsen en de matching vanuit de provincies die daarmee gepaard gaat (samen circa € 40 miljoen), daarnaast doen de provincies afzonderlijke extra investeringen buiten de reguliere restauratieregelingen. Dat was in de periode 2019-2023 liefst bijna € 83 miljoen, dus € 16,5 miljoen gemiddeld per jaar, blijkens een in het kader van dit onderzoek uitgevoerde inventarisatie (zie bijlage VII). Echter, in dit bedrag zijn ook incidentele aanzienlijke investeringen die in enkele provincies zijn gedaan en tijdelijke regelingen meegenomen. Een inschatting is dat ook in het komende decennium toch wel € 5 miljoen per jaar geïnvesteerd blijft worden vanuit aanvullende provinciale regelingen en programma's.

Gaan we uit van de streefhorizon voor het bereiken van de 10% in 2040, en het streven voor 2033 ligt bij 12%, dan betekent dit dat een bedrag van € 817 miljoen minus € 450 miljoen, dus € 367 miljoen noodzakelijk is naast de subsidie. In dit scenario lijkt er, afgezien van de grote restauratieopgaven, een hanteerbare balans te zijn tussen subsidie en eigen bijdrage van de eigenaren.

Hierbij moet echter het volgende aangetekend worden:

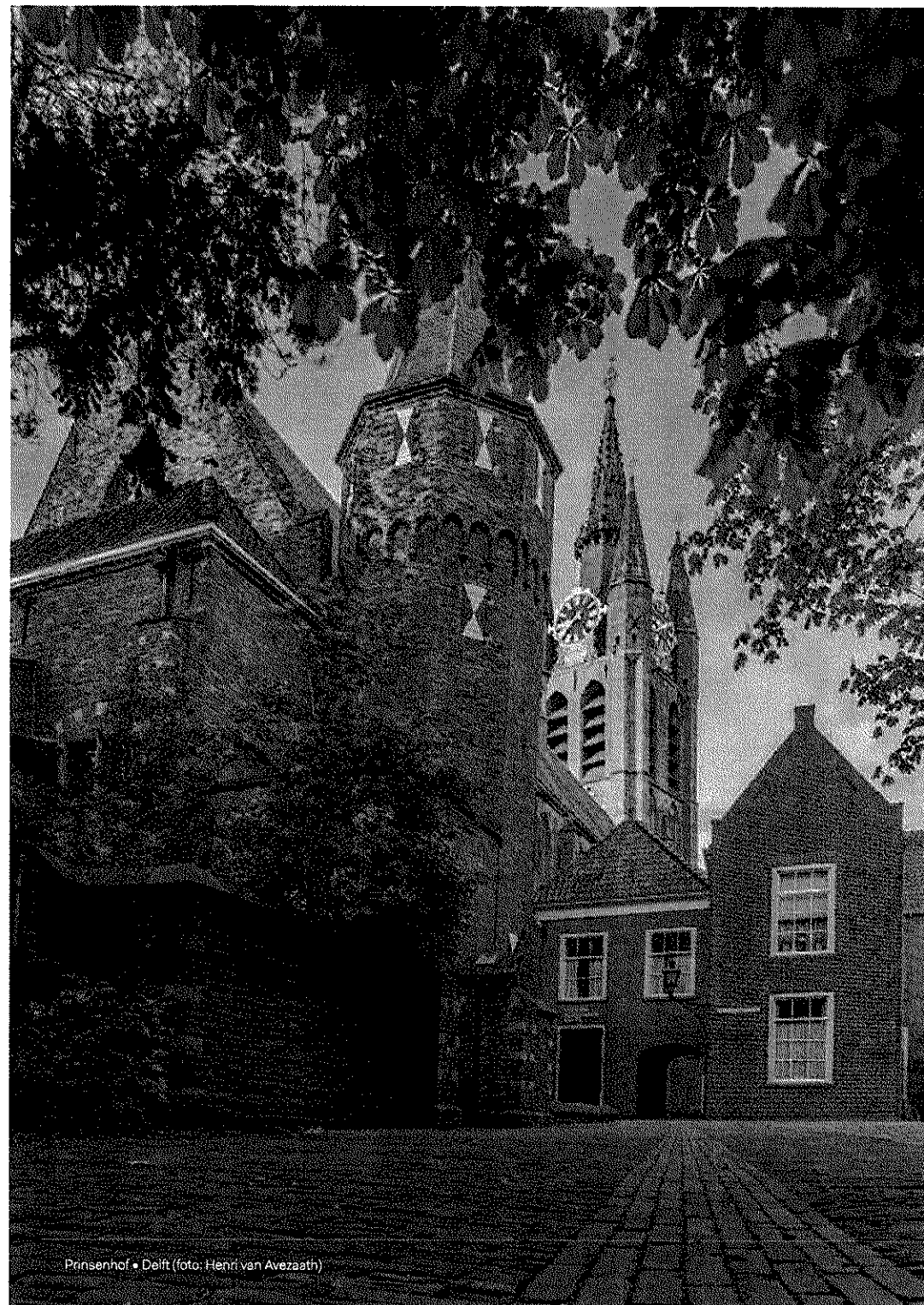
In het onderhavige onderzoek is door provincies, erfgoedveld en Nationaal Restauratiefonds aangegeven dat het in de huidige situatie in voorkomende gevallen niet of nauwelijks mogelijk is om de eigen bijdrage op te brengen. Dat kan te maken hebben met de omvang van het bedrag, met het type eigenaar (denk aan vrijwilligersorganisaties, kerkbesturen) of de onmogelijkheid om voldoende te kunnen financieren (dat is bijvoorbeeld het geval bij veel boerderijen in agrarisch gebruik en bij objecten die door de aard van het gebouw (denk aan molens) of door de perifere ligging een moeilijke exploitatie kennen). Bij zeer grote restauraties kunnen de kosten dusdanig hoog zijn dat de eigen bijdrage onvoldoende of alleen gefaseerd mogelijk is. Hier zou een meer flexibel, langjarig subsidie-instrument een oplossing kunnen zijn. Op de grote restauratieopgaven wordt later in het rapport nader ingegaan. In het kader van de integrale verkenning van het financieringsstelsel is voor de grote restauratieopgaven ook een specifiek onderzoek uitgevoerd.

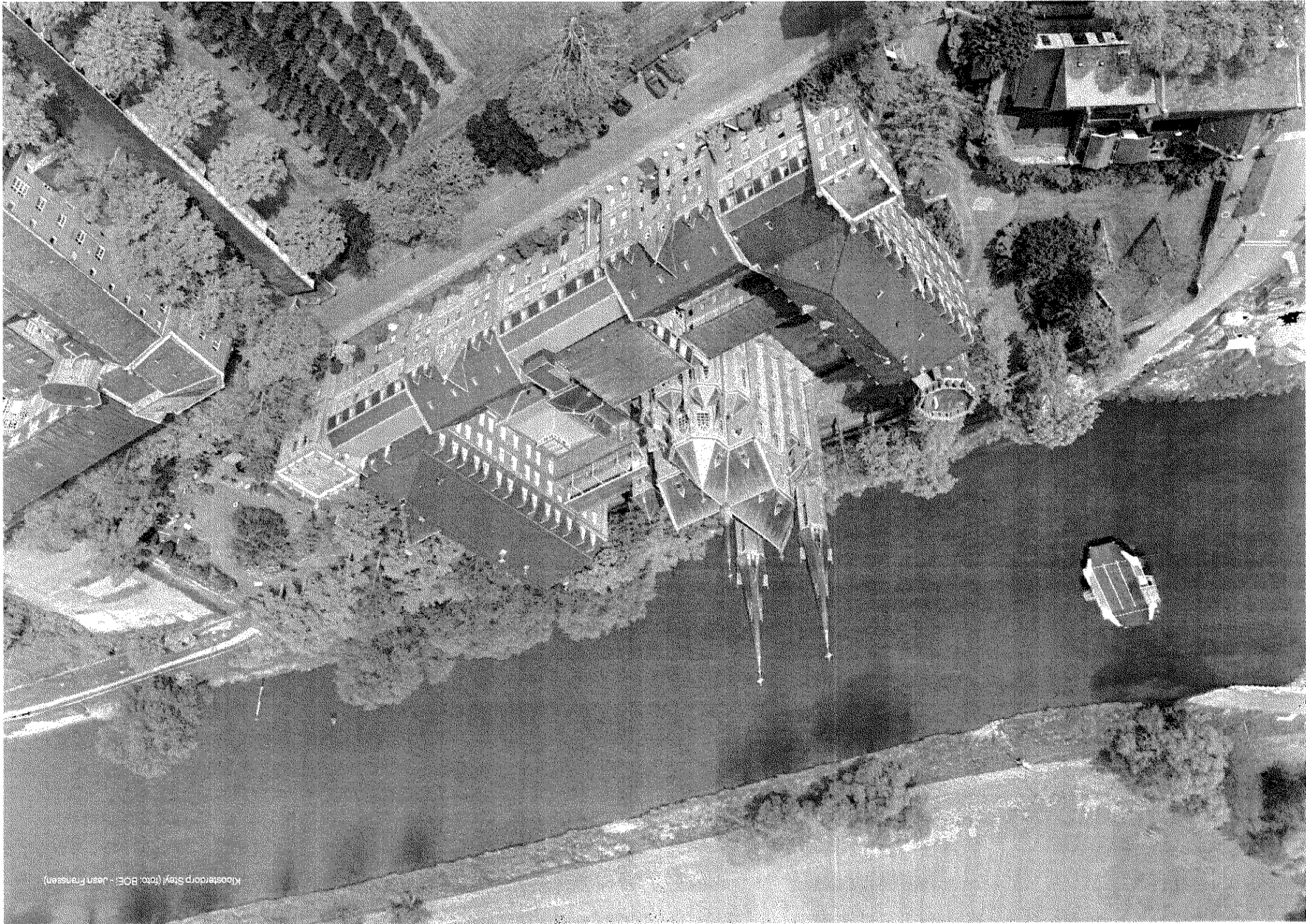
Verder is van belang dat eigenaren behalve de kosten van restauratie ook andere kosten dragen, bijvoorbeeld voor verduurzaming, herbesteding, exploitatieversterking, verbetering van toegankelijkheid en herstel van interieurs. Dat maakt de ruimte voor de noodzakelijke cofinanciering van de subsidie vaak erg lastig.

Er zijn verschillen tussen de provincies wat betreft de verhouding tussen restauratiebehoefte en omvang budget. De budgetten worden berekend op basis van aantallen monumenten, niet op basis van feitelijke behoefte. Dat betekent dat de relatieve mate waarin aanvragen gehonoreerd kunnen worden uiteenloopt. Het kan dus zijn dat een eigenaar wel in staat is de eigen bijdrage te leveren, maar dat er onvoldoende budget is om subsidie te kunnen krijgen.

Aan de andere kant wordt een aanzienlijk aantal restauraties uitgevoerd zonder dat aanspraak op subsidie wordt gedaan, zo geeft het Nationaal Restauratiefonds aan. In die gevallen wordt deels wel gebruik gemaakt van de financieringsfaciliteiten van het Restauratiefonds. In het onderzoek zal nog worden nagegaan of er een meer concreet inzicht hierin kan worden gegeven.

Het verschil tussen de financiële opgave voor de restauraties enerzijds en de beschikbare middelen (dat wil zeggen de optelsom van de via de provincies beschikbare rijks- en provinciale middelen en de geschatte eigen bijdrage van eigenaren (inclusief leenfaciliteiten bij het NRF)). Bij dit 'financieringsgat' speelt de mate waarin eigenaren zelf in staat zijn de eigen investering in te brengen, al of niet gebruik makend van de financieringsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds, een belangrijke rol.

Kloosterdorp Steyl (foto: BOEI - Jean Franssen)

Deel II

Evaluatie van het subsidiestelsel voor restauratie van niet-woonhuis-rijksmonumenten

II.1 Inleiding en onderzoeksvraag

Sinds 2012 worden subsidies voor restauratie van rijksmonumenten toegekend door de provincies. De middelen die een provincie daarvoor beschikbaar heeft bestaan uit de bijdrage die het Rijk jaarlijks voor dit doel uitkeert in het Provinciefonds, aangevuld met provinciale budgetten die het provinciebestuur vanuit de eigen begroting beschikbaar stelt. Op grond van bestuurlijke afspraken uit 2012 en 2015 hebben de provincies een inspanningsverplichting om de rijksmiddelen waar mogelijk te matchen. In Bijlage VII is een overzicht opgenomen van de doeluitkeringen van het Rijk en de matching daarvan door de provincies in de periode 2019-2023.

De doeltreffendheid en doelmatigheid van het huidige restauratiesubsidiestelsel worden dus in sterke mate bepaald door het functioneren van de provinciale regelingen, reden waarom in het kader van de Verkenning Financiering Monumentenzorg ook een evaluatie hiervan plaatsvindt. In de periode 2015-2023 zijn via incidentele regelingen extra investeringen gedaan door het Rijk, ook hiervan is een evaluatie toegezegd.

In het eerste deel van dit rapport is ingegaan op de ontwikkeling van de staat van onderhoud van de rijksmonumenten (woonhuizen uitgesloten). Toegelicht is dat het percentage dat in matige tot slechte staat verkeert (en dus aan restauratie toe is) afgenomen is van 16,5% in 2017 naar 14,6% in 2023. Daarmee is de beleidsdoelstelling om de restauratieopgave te beperken tot maximaal 10% een stuk dichterbij benaderd en in die zin is het huidige subsidie- en financieringsstelsel doeltreffend te noemen. De investeringen van het Rijk en de provincies hebben, samen met de laagrentende leningsfaciliteiten van het Nationaal Restauratiefonds en enkele provinciale fondsen, hun vruchten afgeworpen. Tegelijk is becijferd dat er nog een aanzienlijke restauratieopgave ligt: om het percentage rijksmonumenten (woonhuizen uitgesloten) dat in matige tot slechte staat verkeert terug te brengen naar 10% is volgens de raming nog € 1,22 miljard nodig. Dat maakt het relevant om de doeltreffendheid en doelmatigheid van het huidige subsidiestelsel te evalueren en te verkenen of en hoe deze verbeterd kunnen worden. Om hier inzicht in te krijgen is onderzoek gedaan naar het beleid van de provincies en de vertaling daarvan in de vigerende regelingen, alsmede naar de incidentele regelingen en extra investeringen.

De termen doeltreffendheid en doelmatigheid verdienen nadere toelichting:

Doeltreffendheid is een synoniem voor effectiviteit van het beleid en heeft betrekking op de mate waarin de beleidsdoelstelling dankzij inzet van het beleidsinstrument wordt gerealiseerd. Het gaat in dit verband dus om de vraag in hoeverre de verdeling van middelen voor restauratie door de provincies en de incidentele extra regelingen van het Rijk hebben bijgedragen aan het bereiken van het doel: het terugbrengen van de restauratieopgave naar maximaal 10% van de monumenten. Doelmatigheid of efficiëntie van het beleid betreft de mate waarin het optimale effect tegen zo min mogelijk kosten en ongewenste neveneffecten wordt bewerkstelligd; in hoeverre met dit instrument een optimale verhouding gerealiseerd wordt tussen de in te zetten financiële middelen en de gerealiseerde prestaties en/of effecten. Het gaat er ook om dat een en ander zo gebeurt, dat het beoogde resultaat bereikt wordt binnen de gestelde tijd en dat voldaan wordt aan de gestelde kwaliteitsnormen.

II.2 Opzet onderzoek

Voor dit deel van het onderzoek is op verschillende manieren informatie verzameld:

Deskresearch

Eerdere onderzoeken zijn bestudeerd, waaronder een eerste evaluatie van de bestuurlijke afspraken, uitgevoerd door DSP-groep in 2014 en een onderzoek naar de rol van de provincies in de zorg voor het erfgoed (Ruimte voor Erfgoed, in opdracht van het IPO, 2017), uitgevoerd door Hylkema Erfgoed in opdracht van het IPO.

Enquête onder alle provincies

Alle provincies hebben een vragenformulier ontvangen en ook gureaformulier ontvangen met vragen over de omvang en voeding van de restauratiebudgetten, over de kenmerken van de regio's, over de ervaringen van de provincies met het toepassen van het beleid dat zij hebben over de erfgoedadviseurs van de provincies die de subsidieerregelingen coördineren, in de meeste gevallen hebben zij intern collegas betrokken bij de beantwoording van de vragen en het leveren van overzichten.

Rondtafelgesprek met vertegenwoordigers van de erfgoedsector en gesprek met adviseurs

Van het Nationaal Restauratiefonds

Om er rekening mee te houden dat de provincies in het erfgoedveld en adviessector voor de toekomst te versterken is een rondtafelgesprek georganiseerd. Hieraan namen vertegenwoordigers deel van belangorganisaties waaronder Federatie Grote Monumentengemeenten (FGM), Federatie Monumentengemeenten, organisaties die monumenten restaureren en behouden en (NMO), Netwerk Steunpunten Cultureel Erfgoed, Staatsbosbeheer, Natuurmonumenten, Interkerkelijk Contact in Overheidszaken (CIC-K). Ook heeft een overleg plaatsgevonden met consultants en adviseurs van het Nationaal Restauratiefonds.

Begelidingscommissie

Het onderzoek is begeleid door een commissie waarin beleidsadviseurs van het Ministerie van OCW, de Rijksdienst voor het Cultureel Erfgoed, het Interprovinciaal Overleg, de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en het Nationaal Restauratiefonds deelnamen. Vanuit de commissie is veel aanvullende informatie versprekt en zijn waardevolle invulvragen gedaeld.

11.3 De Bevindingen

Hieronder geven wij de belangrijkste bevindingen weer. Het thema sluiten we af met een aanbeveling.

1. Er is draagvlak voor de decentrale verdelingsstelsels. Een eerste essentiële vraag is hoe men anno 2024 kijkt naar de in 2012 gemaakte keuze om de toekenning van restauratiesubsidies over te dragen aan de provincies. Conform de verwachting zijn alle provincies zelf positief over het decentrale verdelingsstelsel. Dat was ook al zo bij het eerste evaluatieonderzoek in 2014 en ook nu is het een overtuigend en gesluisd oordeel.

- Beschikbaar komen (cultuur, toerisme, gebiedsontwikkeling e.a.)
- Provincies kunnen beter over water subsidie voor restauratie kan samengaan met herbestemming en verduurzaming.
- Provincies kunnen beter sluiten op de kwaliteit van de uitvoering, ze kennen de aanpak en weten wanneer er extra aandacht nodig is bij de uitvoering.
- Meerdere provincies geven aan een goede en effectieve communicatie en samenwerking te hebben met de RCH.

Vanuit het erfgoedveld komt ook een eenduidig positief oordeel naar voren over het decentrale stelsel, waarbij meestal de vijfde argumenten worden genoemd die de provincies zelf ook aangewenst, logisch geven en goed voor de provincies zijn. Aan de ene kant zijn er dus de voordelen van maken vanuit hun beleidsmatige verantwoordelijkheid. Aan de andere kant hebben zij de voordeel van de nabijheid van de provincies, aan de andere kant hebben partijen moeite om te accepteren dat prioriteiten gesteld worden. Provincies maken die keuzes omdat de middelen schaars zijn en op grond van beleidsmatigheden overwegingen. Dat betekent dat alle aanvragen gehonoreerd kunnen worden en dus dat er prioriteiten gesteld moeten worden. Dat zou overigens bij een centrale subsidieverdeling in principe niet anders zijn, zolang sprake is van meer vraag dan budget.

Aanbeveling: continueer het decentrale stelsel

Er is een breed draagvlak voor de decentrale verdeling van restauratiesubsidies door de provincies. Alle partijen die betrokken zijn bij restauratie van (niet-woonhuis)rijksmonumenten ervaren voordelen hiervan. De aanbeveling is dan ook dit decentrale stelsel te continueren. Financieel ondersteuning van zeer grote restauraties die de budgettaire ruimte van provincies te boven gaan moet hiervan uitgesloten worden.

2. Door gebrek aan budget komen restauraties niet van de grond. Provincies en partijen uit het erfgoedveld zijn alle van mening dat er te weinig budget is om alle noodzakelijke en veelal urgente restauraties financieel mogelijk te maken. In deel 1 van dit rapport is dit al uitgebreid toegevoegd bij de kwantitatieve aspecten van de restauratiebehoefte in relatie tot de beschikbare middelen. Er wordt door provincies aangegeven dat er zelfs geen indicatie is of plaatsgevonden van de budgetten in de voorbije jaren. Het is echter een keuze van de provincies zelf om de afgehele indicatie die wel is doorgevoerd in de Provincieleden niet door te laten naar de restauratiebudgetten. Het is niet geboden is mogelijk te verklaren doordat in de rijksrekeningen nog het oorspronkelijke bedrag wordt genoemd. Bovendien de provincies als erfgoedorganisaties en gemeenten geven aan dat met name de (veel) kostbare grote restauraties onvoldoende beduid worden omdat binnen het decentrale stelsel in alle provincies de budgetten daarvoor te beperkt zijn. Het beschikbare rijksbudget wordt verdeeld over de provincies, ook met de matching blijven de provinciale budgetten te beperkt om aan de behoefte tegemoet te komen. Het komt regelmatig voor dat grotere restauraties worden opgeknipt om toch maar subsidie te kunnen krijgen, al is het maar voor een deel. Nodeloos dat de resterende deelopgaven uitgesteld worden en alleen maar kostbaar worden en ook dat andere restauraties hierdoor verderop worden.

Er wordt vaak verwezen naar de vroegere 'Kanjeregeling', waarin de subsidie op centraal niveau toegekend werden. Dat met name deze regeling wordt genoemd heeft vooral te maken met het feit dat deze regeling een langere looptijd kende waardoor er meer continuïteit was. Er is behoefte aan uitzicht voor een langere tijd, omdat restauraties ook veel voorbereidingstijd vergen en de aanvullende eigen investering ook de nodige voeten in de aarde heeft. De recente incidentele regelingen hebben een aantal belangrijke grote restauraties mogelijk gemaakt, maar voor veel opgaven was de tijd om te kunnen voldoen aan de voorwaarden van snelle uitvoerbaarheid te kort.

Aanbeveling: zorg voor extra budget en een substantieel financierings- en subsidie voor grote restauratieopgaven met een continuïteit wordt geboden

Decentrale overheden en erfgoedorganisaties geven aan dat er te weinig budget is om tegemoet te kunnen komen aan de restauratiebehoefte. Daarbij wordt specifieke aandacht gevraagd voor de (zeer) grote en kostbare restauraties die de mogelijkheden van de provincies te boven gaan. Geadviseerd wordt om een substantieel extra budget en een passende financierings- en subsidie vorm in te zetten voor de grote restauraties en daarvoor een kader uit te werken meerjarig programma te ontwikkelen, zodat er continuïteit is voor een langere periode. Het Rijk, de provincies en het Nationaal Restauratiefonds zouden daarvoor in gezamenlijkheid de basis moeten leggen.

3. Grote restauratieopgaven vormen het belangrijkste knelpunt, maar wat zijn die grote opgaven?

Als gezegd komt de problematiek van de (echt) grote restauratieopgaven als belangrijkste knelpunt naar voren. Er zijn wel verschillende meningen over de definitie/demarcatie van wat een grote opgave is:

1. Een absolute ondergrens: genoemd worden getallen van meer dan een miljoen euro of meer dan twee miljoen. O.a. Noord-Holland pleit hiervoor: deze provincie geeft aan dat restauraties waarbij meer dan 500.000 euro subsidie gevraagd wordt en waar vaak ook onvoldoende leenmogelijkheden zijn, in de huidige situatie niet bediend kunnen worden. Als landelijk toe te passen definitie van 'groot' stelt Noord-Holland voor om te onderzoeken of daar gezamenlijk een minimaal bedrag aan subsidiabele restauratiekosten aan kan worden gekoppeld.
2. Een relatieve ondergrens, waarbij een relatie wordt gelegd met de omvang van het provinciale budget (in Drenthe is dan een restauratie van 300.000 à 400.000 euro al te beschouwen als een grote opgave). Drenthe, Friesland, Groningen en Zeeland bepleiten dit.

Men pleit sterk voor een apart regime voor grote restauratieopgaven (er wordt ook gesproken van 'kanjers', van 'iconen'). Als voor deze opgaven op provinciale schaal voldoende financiële ruimte zou moeten zijn, zouden de provinciale budgetten steeds incidenteel fors verhoogd moeten worden, wat niet werkbaar is. Voor de omvangrijke restauraties zal ook steeds maatwerk nodig zijn om te komen tot een financieel haalbare casus, waarbij de verhouding subsidie-financiering ook zal moeten variëren. Een centraal programma voor grote restauraties ligt meer voor de hand.

Als de zeer kostbare restauraties niet meer uit het reguliere restauratiebudget hoeven te worden ondersteund, zal de omvang van de provinciale budgetten beter matchen met de vraag. Dat beeld komt ook naar voren uit de kwantitatieve analyse die in het kader van dit onderzoek is uitgevoerd. Er moet dan wel een extra budget komen voor de grote restauraties, zodat de druk op de provinciale budgetten ook daadwerkelijk afneemt. Wat nu overigens veel gebeurt is dat grote restauraties worden opgeknipt om toch binnen de regeling kans te krijgen. Dat is te begrijpen, maar daardoor maken de grote opgaven de subsidiekansen voor andere monumenten vaak jarenlang kleiner.

Overigens is bij monumenten met grote onderhoudsopgaven de kans groot dat zij ook buiten de boot vallen bij toekenning van onderhoudssubsidies: in de Sim-regeling wordt namelijk gehonoreerd van klein naar groot. Doordat onderhoud niet uitgevoerd wordt ontstaan uiteindelijk grote restauratieopgaven. Het is daarom belangrijk dat na restauratie voldoende ondersteuning van regulier onderhoud mogelijk is.

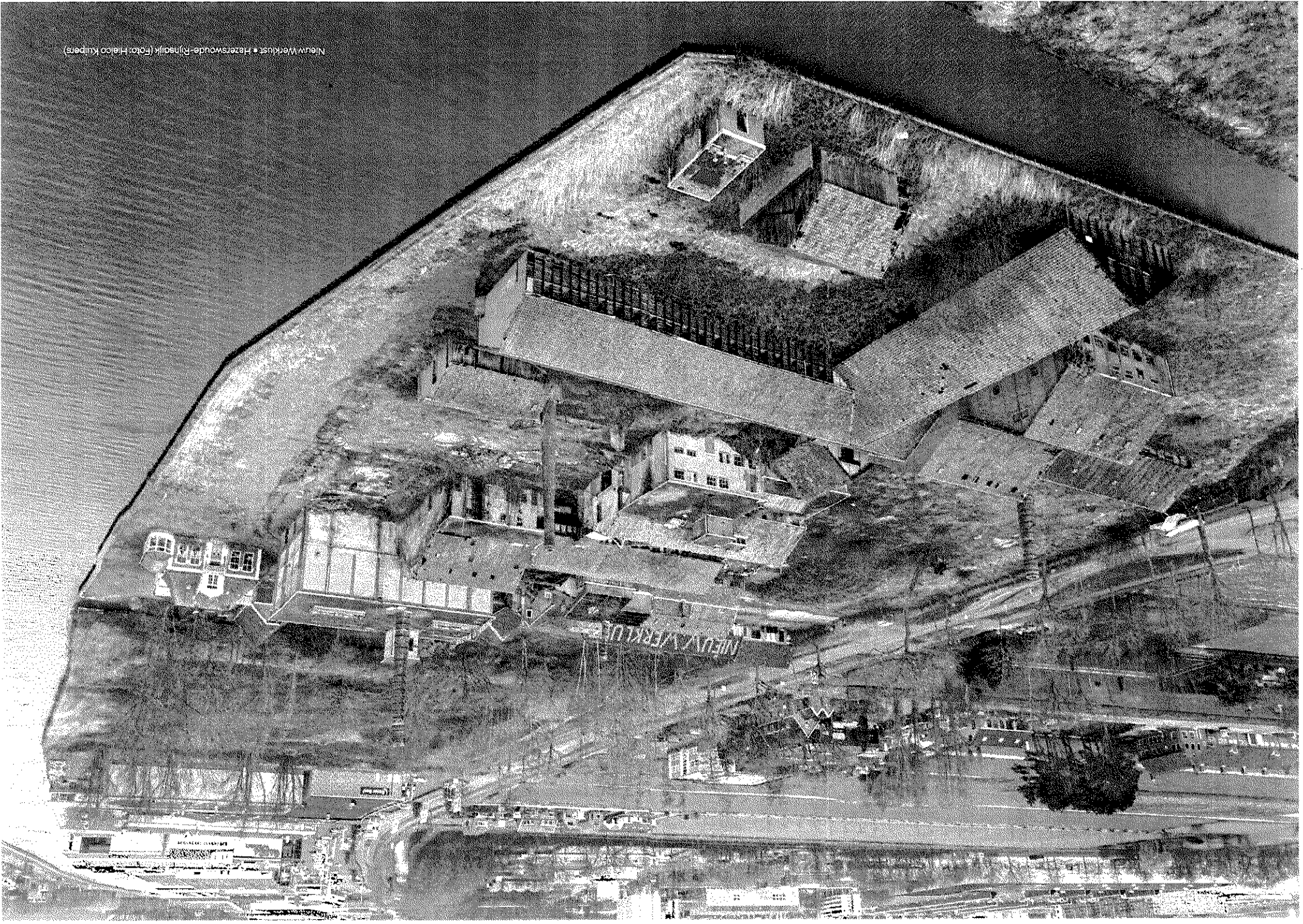
Aanbeveling: maak de definitie van grote restauratieopgaven aan de omvang van de individuele provinciale budgetten

Aleen op die manier wordt voorkomen dat er grotere en vaak urgente restauraties niet uitgevoerd kunnen worden omdat het provinciale budget ontoereikend is. Ten behoeve van landelijke eenduidigheid en continuïteit wordt aanbevolen bij de afbakening van grote restauraties uit te gaan van de provinciale jaarbudgetten en niet van maximale subsidiabele kosten of maximale subsidiebedragen in de provinciale regelingen.

4. Provinciale regelingen verschillen beleidsmatig en in de uitvoering

De provinciale regelingen lopen uiteen t.a.v. voorwaarden, beleidsdoelstellingen, beoordelingscriteria (bepaling betekenis/urgentie). De provincies zelf vinden het positief dat ze de ruimte hebben om investeringen in restauratie beter af te kunnen stemmen op de provinciale beleidsdoelstellingen en -prioriteiten en om de uitvoeringsaspecten zo in te vullen dat dit optimaal aansluit bij de processen binnen de provincie. Zie bijlage VI met een overzicht van de provinciale regelingen en criteria/voorwaarden.

Er worden hier ook wel vraagtekens bij geplaatst: is het rechtvaardig dat de voorwaarden zo verschillen, dat een bepaalde categorie in de ene provincie wel in aanmerking komt en in een andere niet, en dat de afwegingsfactoren verschillen en dat de subsidiepercentages uiteenlopen. Het is echter wel een consequentie van een decentraal stelsel en het is eerder al aangegeven: als er onvoldoende budget is om alles mogelijk te maken, zullen keuzes gemaakt moeten worden. De verschillen tussen de provinciale regelingen betreffen zowel beleidsinhoudelijke aspecten als uitvoeringstechnische zaken.

Nieuw Werklust • Hezerswoud-Rijnveld (Foto: Hjalco Kuipers)

Provinciale regelingen voor restauratiesubsidie vergeleken

I. Prioritering van categorieën

In meerdere provincies wordt, vanwege een tekort aan budget om alle noodzakelijke restauraties te ondersteunen, op basis van beleidskeuzes, prioriteit gegeven aan bepaalde categorieën rijksmonumenten. Dat gebeurt door de regeling alleen voor bepaalde categorieën toegankelijk te maken, door specifieke regelingen of voorwaarden die de drempel voor bepaalde categorieën verlagen en/of door in geval van overvraag voorrang te geven aan typen monumenten. Noord-Brabant geeft prioriteit aan religieus, militair en industrieel erfgoed alsmede kastelen en landgoederen. Groene monumenten kunnen hier gesubsidieerd worden als ze onderdeel zijn van een kasteelensemble of landgoed of anderszins aansluiten bij een van de verhaallijnen. Enkele provincies hebben voor bepaalde categorieën specifieke regelingen (voor daken van agrarische gebouwen in Friesland en Zuid-Holland, voor molens in Zuid-Holland, voor forten en andere elementen van het Werelderfgoed Hollandse Waterlijnen in Utrecht). Drenthe werkt aan een specifiek programma voor het Werelderfgoed Koloniën van Weldadigheid. Er zijn ook provincies die voor categorieën als boerderijen, molens en religieuze gebouwen een lagere ondergrens hanteren ten aanzien van de kosten en daarmee een lagere drempel om in aanmerking te komen. Bij de provincie Noord-Holland is de categorie één van de criteria bij de prioritering die plaatsvindt als er overvraag is (tenderprocedure); prioriteit ligt dan bij boerderijen, molens, religieuze monumenten en begraafplaatsen en kastelen, landhuizen en parken. In Friesland, Drenthe en Zeeland kan niet aangevraagd worden voor groene monumenten (in Friesland wordt dit wel overwogen).

Met uitzondering van de provincies Groningen en Drenthe zijn ook aanvragen van overheden ontvankelijk. Dat ook gemeenten een aanvraag kunnen indienen is een relevant gegeven. Zo zijn burgerlijke gemeenten vaak eigenaar van één of meerdere kerktorens. In 1795 ging het eigendom van de torens op grond van een Staatsregeling, uitgevaardigd door Napoleon, over naar de gemeenten vanwege hun betekenis voor uitzicht, observatie en communicatie. Het geldt ook voor grote torens zoals de Utrechtse Domtoren, de Grote Toren van de Grote Kerk in Breda en de Martinistoren in Groningen, die zeer hoge restauratiekosten met zich mee kunnen brengen. Gemeenten zijn ook verantwoordelijk voor de instandhouding van heel wat andere rijksmonumenten, zowel gebouwen (denk aan stadhuisen en waaggebouwen) en ook groen erfgoed (stadsparken, vestingwallen e.a.). Er zijn ook de nodige kerktorens die wel eigendom zijn van de kerkelijke gemeente. Het onderhoud daarvan is een zware last en restauratie draagt niet of nauwelijks bij aan de exploitatie, in ieder geval niet in directe zin. Zeker als de bouwkundige toestand matig of slecht is kan de toren een belemmering zijn om te komen tot een financieel haalbare, duurzame herbestemming.

II. Percentages, minimale en maximale subsidiebedragen

De regelingen komen op dit punt niet overeen. Er komen maximale subsidiepercentages voor van **40%**: Limburg; Utrecht (indien tevens verduurzaming 50%, indien tevens sociaal-maatschappelijke functie 50%, indien beide extra's: 60%) **50%**: Friesland (voor molens 60%), Gelderland, (bij grote, complexe restauraties indien aantoonbaar noodzakelijk tot 100% van de onrendabele top met een maximum van 500.000 euro (met aanvullende voorwaarden)); Noord-Holland, Zuid-Holland; **60%**: Drenthe (indien uitvoering door een bedrijf dat ERM-gecertificeerd is of ingeschreven in het register Kennis & Kunde tot maximaal 100%); Overijssel; **70%**: Groningen, Noord-Brabant, Zeeland; Flevoland hanteert geen vast percentage.

De onder- en bovengrenzen van de subsidiabele kosten c.q. de subsidie zijn zeer uiteenlopend. De minimale kosten die in aanmerking komen variëren van 2.500 euro tot 200.000 euro; de maximale subsidiebedragen lopen uiteen van 100.000 euro (Drenthe, in geval van een restauratie) tot 1 miljoen euro (Overijssel, Utrecht, Zuid-Holland). In Utrecht zijn voor grote restauratieopgaven (meer dan 1

miljoen restauratiekosten) coatiemiddelen vrijgemaakt, waarmee restauratieopgaven kunnen worden opgepakt die niet in te passen zijn in het Erfgoedparelfonds.

Er zijn provincies die verschillende minimale en maximale bedragen hanteren; in Groningen gelden voor groene monumenten en klinkend erfgoed lagere minimale kostenbedragen; in Zeeland is het minimale subsidiebedrag voor kerken, boerderijen, molens en bedrijven 50.000 euro, voor de overige categorieën 100.000 euro.

III. Lenen waar het kan, subsidie waar het moet

Het principe "lenen waar dat kan, subsidie waar het moet" wordt door provincies onderschreven maar er wordt ook aangegeven dat het lastig is om dit vast te stellen en dat nader onderzoek hiervoor nodig is. Er zijn provincies waarbij nadrukkelijk wordt gekeken of er echt sprake is van een financieel tekort (onrendabele top). Gelderland is hierin het meest expliciet en kritisch: subsidie wordt alleen verleend als lenen aantoonbaar geen of onvoldoende oplossing biedt. Daarbij moeten de mogelijkheden van financiering voldoende benut zijn, bijvoorbeeld d.m.v. laagrentende leningen bij het Nationaal Restauratiefonds.

In het erfgoedveld is hiervoor begrip maar het vraagt veel van aanvragers om de bewijslast te leveren dat subsidie echt nodig is. De provincie Gelderland biedt daarbij wel de helpende hand.

Overigens kan ook blijken dat een restauratie eigenlijk meer subsidie nodig heeft dan de regeling toelaat, bijvoorbeeld omdat er geen exploitatie is of te weinig verdien capaciteit of een andere reden waarom lenen niet kan. Deze kant van het uitgangspunt (subsidieren waar dat moet) is in provinciale regelingen nog niet terug te vinden. Alleen in Flevoland is er een open regeling en wordt per geval bekeken hoeveel subsidie nodig is.

Het is niet eenvoudig om het verdienvermogen van een monument met een bepaalde bestemming te bepalen. Wellicht kan de Rijksdienst voor Ondernemend Nederland hier een licht op laten schijnen, zowel waar het gaat om het economische, bedrijfsmatig verdienvermogen als om het duurzaam maatschappelijk verdienvermogen. Een monument kan immers een beperkt economisch verdienvermogen hebben maar wel een belangrijke bijdrage leveren aan het duurzaam verdienvermogen van een regio, provincie of zelfs het land.

IV. Financiële dekking

Meerdere provincies stellen als eis dat de kosten volledig financieel gedekt zijn. Dat betekent dat het niet door subsidie gedekte deel van de kosten aantoonbaar gefinancierd moeten kunnen worden. Het is op zich een zeer navolgbare eis, zonder financiële zekerheid komt een restauratie nooit tot afronding. Maar daardoor zijn volgens het erfgoedveld bepaalde restauratieopgaven buitengewoon moeilijk te realiseren, omdat de eigen bijdrage (in de meeste gevallen 40 of 50%) niet op te brengen is. Het erfgoedveld noemt met name kerken, molens, boerderijen in agrarisch gebruik en forten en ook groene monumenten als lastige categorieën in dit opzicht. Zoals bij het vorige punt ook al is aangegeven is in dergelijke gevallen het subsidiebedrag te laag om tot realisatie te kunnen komen.

V. Waarborgen voor duurzame instandhouding

Er zijn provincies die nadrukkelijke waarborgen vragen voor een duurzame exploitatie en instandhouding. Drenthe en Zeeland verlangen een dekkingsplan waaruit een gezonde exploitatie blijkt. Noord-Brabant eist dat van een "realistische en duurzame bestemming" sprake is. Friesland stelt als voorwaarde dat een "bestendige" functie aanwezig is of ontstaat. Limburg vereist een "duurzame economische, toeristische of maatschappelijke functie". Utrecht wil garanties dat minimaal vijf jaar sprake is van doorgaand gebruik. Meerdere provincies vragen om waarborgen voor een meerjarig onderhoud na restauratie, waarbij de periode verschilt: Friesland vijf jaar, Zeeland zes jaar, Utrecht tien jaar. Voor een verantwoorde besteding van subsidiemiddelen is dit begrijpelijk, maar ook hier is er de zorg dat dit in bepaalde gevallen zeer moeilijk is, terwijl de restauratie wel urgent is.

VI. Publieke toegankelijkheid

Bij een viertal provincies is publieke openstelling een voorwaarde voor subsidie. De regels daaromtrent zijn overal weer anders. In Friesland moet voor tenminste 5 jaar na de restauratie en voor tenminste 3 dagen per jaar het monument de deuren openen voor publiek, in Gelderland moet dat "op meerdere

dagen' plaatsvindend, in Noord-Holland moet het voor tenminste 10 jaar gebodigd zijn, voor tenminste 25% van het oppervlak van het monument en op tenminste 24 dagen per jaar, in de provincie Limburg wordt publieke open-stelling extra gewaardeerd door een plus van 1,0% op het subsidiepercentage.

Vanuit het erfgoedveld wordt aangegeven dat publieke toegankelijkheid in bepaalde gevallen juist negatief werkt op de staat van onderhoud: zowel bepaalde kwetsbare gebouwd monumenten als bepaalde groene monumenten kunnen blijden onder de slijtage als gevolg van openstelling.

VII. Leefingwerplaatsen

in zeven provincies moet reeds sprake zijn van een andereopenlijke (Gelderland), verbande (Friesland, Groningen, Drenthe, Overijssel, Noord-Brabant of tenminste aangevraagd (Zuid-Holland, Zeeland) omgevingsvergunning;

Meerderere provincies stellen explicietere eisen aan het uitvoeringssgewerd zijn van de restauratie (Drenthe, Overijssel, Gelderland, Limburg);

Ongeweer de helft van de provincies stelt concrete eisen aan de termijn waarbinnen de restauratie moet starten (dat loopt uitlopen van drie maanden tot een jaar) en de afroncling van de in zeven regelingen is opgenomen dat een actueel inspectierapport moet worden overlegd, wat actueel is verlegt van twee tot vier jaar. Soms wordt een rapport van de Monumentenwacht vrijblijv, in andere gevallen kan het ook een ander deskundig rapport zijn;

Een dnetal provincies vereist dat er een bouwhistorisch rapport opgesteld is (Friesland, Drenthe, Zeeland);

Friesland en Groningen hebben als voorwaarde dat het restauratieplan moet zijn opgesteld door een ook dat de uitvoering begeleid moet worden door een deskundige (meestal is dat een restauratie-architect);

VIII. Vereisten

Provincies stellen ook verschillende eisen aan een aanvraag.

IX. Prioritering in geval van tenderprocedures

Een zesstal provincies hanteert een tenderprocedure om prioriteiten te stellen in het geval van overnraag (Groningen (dit wordt in een aanpassing van de regeling losgemaakt), Overijssel, Utrecht, Noord-Holland, Zuid-Holland en Zeeland); in Drenthe wordt gekozen voor loting; Friesland, Noord-Brabant en Limburg kennen toe op basis van datum van binnenkomst van de aanvraag.

Bij de provincies die vanderen verschillen de afwegingfactoren:

- (mate van) conformering: Friesland, Groningen, Overijssel, Zuid-Holland, Zeeland;
- (mate van) herbestemming: Friesland, Zuid-Holland;
- (mate van) sociaal-maatschappelijke functie: Utrecht, Zuid-Holland;
- (mate van) verduurzaming: Utrecht, Noord-Holland;
- (mate van) publieke toegankelijkheid: Zuid-Holland, Zeeland;
- bouwkundige staat: Friesland, Groningen, Zuid-Holland, Zeeland;
- categorie: Noord-Holland (prioriteit bij boerderijen, molens, religieuze monumenten en bografrplaatsen en kastelen, landhuizen, parken;
- organisatie: in Overijssel en Noord-Holland krijgen projecten van organisaties met een POA-dan wel Anbi-status extra punten. Aanvragen van Staatsbosbeheer (eigenaar van 457 gebouwd en 84 groene rijksmonumenten en dat de status heeft van een zelfstandig bestuursorgaan) hebben in een aantal provincies geen kans van slagen vanwege de afwegingscriteria die worden gehanteerd bij overnraag.
- andere factoren zijn de mate waan een project aansluit bij een provinciale gebiedsaankpak, een evenwichtige verdeling over de provincie, aanwezigheid van een leefingwerplaats, inzet van deskundige partijen, cultuurhistorische waarde en aansluiting bij provinciale beleidsdoelen.

Hoe ervaart het erfgoedveld de provinciale regelingen en de verschillen daartussen?

De beloning binnen het erfgoedveld van de verschillen tussen de provinciale regelingen is dubbel. Aan de ene kant is er de waardering voor de decentrale verdeling van middelen en wordt het positief beoordeeld dat op provinciale schaal prioriteiten worden gesteld, aan de andere kant heeft men ook moeite met keuzes die gemaakt worden en wordt ook gepleit voor meer eenduidigheid. Kritische geluiden zijn er vooral over het feit dat bij de afweging die provincies maken de bouwkundige urgentie niet altijd voorop staat, maar dat ook publieke toegankelijkheid, mate van verduurzaming, aard van de bestemming o.a. in de prioritering worden betrokken waardoor niet altijd het monument dat er het slechts aan toe is, voorrang krijgt.

Het is en blijft echter, als de decentrale verdeelsystematiek gecontinueerd wordt, aan de provincies om beleid te maken en prioriteiten te stellen. Diversiteit in beleid is hieraan inherent.

Een verdergaande harmonisering van indieningsvereisten, aanvraagprocedures o.p. is wel voorstelbaar. Wat betreft de indieningsvereisten wordt vanuit het veld aangegeven dat er wel erg veel van de monumenteigenaren gevraagd wordt om een subsidieaanvraag ontvankelijk te krijgen. Om alles aan te leveren en te onderbouwen wat gevraagd wordt is veel tijd en geld nodig, terwijl het nog onzeker is of de subsidie wel wordt verleend. Eisen zoals een uitgewerkt en soms zelfs uitvoeringsgereed restauratieplan, een bouwhistorisch rapport, een financieel dekingsplan en soms ook een exploitatieplan et cetera; het is een enorme voorinvestering. In dit opzicht is de praktijk van Gelderland wel goed: hier wordt aan de voorkant eerst verkend of een aanvraag wel kans maakt. Ook gemeenten geven aan dat het van monumenteigenaren erg veel vraagt. Het is aan te bevelen om aan de voorkant al snel te verkennen of een aanvraag kansrijk genoeg is om de investeringen te doen.

Aanbeveling: Onderzoek, met respect voor de diversiteit in beleid van de provincies, mogelijkheden van meer harmonisatie van regelingen

Er zijn aanzienlijke verschillen tussen de voorwaarden en vereisten in de provinciale subsidieregelingen. Deels betreft dit beleidsmatige afwegingen: een logische consequentie van een decentrale verantwoordelijkheid. Toch is het aan te bevelen om als provincies gezamenlijk de ervaringen die zijn opgedaan en de effecten van keuzes te evalueren en te verkennen of meer eenduidige keuzes mogelijk zijn.

Alle provincies willen hoogwaardige restauratiekwaliteit en duurzame bestemming en instandhouding stimuleren. Ze stellen daartoe voorwaarden en indieningsvereisten, maar die lopen wel sterk uiteen. Aanbevolen wordt hierin meer eenduidigheid te vinden. Geadviseerd wordt ook om meer harmonisatie aan te brengen in aspecten als subsidiepercentages, onder- en bovengrens en indieningsperiode. Ook verdient het aanbeveling om in een zo vroeg mogelijk stadium duidelijk te maken of een aanvraag kans van slagen heeft, zoals dat in Gelderland gebeurt.

5. Bepaalde categorieën monumenten en eigenaren 'vallen buiten de boot'

Er zijn categorieën rijksmonumenten die niet in aanmerking komen voor een subsidie op grond van een provinciale regeling en in bepaalde gevallen ook niet voor een onderhoudssubsidie in het kader van de Sim-regeling noch voor een subsidie in het kader van de Woonhuisregeling. Partijen in het erfgoedveld ervaren dat als onrechtvaardig. Dit geldt voor de volgende categorieën:

- Kleine monumentale objecten komen veelal niet in aanmerking omdat de kosten niet boven de ondergrens komen waarboven subsidie mogelijk is. In meerdere provincies wordt een ondergrens van subsidiabele kosten gehanteerd van € 100.000. Het hanteren van een ondergrens kan het ook onmogelijk maken om subsidie te verkrijgen voor noodzakelijke deelrestauraties. Een aantal provincies maakt uitzonderingen mogelijk door via aparte regelingen, met een lagere ondergrens, subsidies te verlenen voor bijvoorbeeld daken van boerderijen, molenwijken of orgels.
- Voor werkzaamheden aan bepaalde onderdelen van een rijksmonumentaal ensemble wordt geen restauratiesubsidie verkregen omdat ze niet subsidiabel worden geacht. Voorbeelden zijn bijgebouwen die geen eigen monumentnummer hebben, infrastructuur (zoals paden, terreininrichting o.a.) die moeilijk past in 'gebouwd' dan wel 'groen' (bijvoorbeeld voormalige militaire infrastructuur rond forten), en historische interieurs, die niet of onvoldoende als subsidiabel worden gezien doordat ze niet expliciet beschreven zijn in het monumentenregister. Dit is een grijs gebied: vaak lastig voor beoordelaars en moeilijk navolgbaar voor de aanvrager. Het beeld is dat de regelingen een meer ensemblegeachte aanpak niet of nauwelijks stimuleren en faciliteren. Dit vraagt aandacht.
- Woonhuizen die in het bezit zijn van een organisatie die de woningen verhuurt (denk aan woningcorporaties, monumenten beheerdersorganisaties, vastgoedbedrijven) komen voor geen enkele instandhoudingsregeling in aanmerking. Voor woonhuizen is er in principe de Woonhuisregeling, die staat alleen open voor particuliere eigenaren. In de meeste provincies komen woonhuizen niet in aanmerking voor restauratiesubsidie: op twee na sluiten de provincies woonhuizen uit, in vier provincies geldt uitsluiting alleen voor monumenten die in het monumentenregister als woonhuis geregistreerd zijn en kan het wel voor monumenten die later een woonbestemming hebben gekregen. In de provincies waar woonhuizen niet specifiek zijn uitgesloten is de kans op honorering beperkt door de voorwaarden die gesteld worden, bijvoorbeeld publieke toegankelijkheid. Afgezien van de particuliere eigenaren is er voor woonhuizen dus geen enkele mogelijkheid van subsidie, niet voor onderhoud en dus ook niet voor restauratie. Voor ondernemingen (BV's, NV's o.a.) bestaat wel een algemene mogelijkheid om de onderhoudskosten aftrekbaar te laten zijn van de winst. Stichtingen die monumenten beheren hebben die mogelijkheid niet indien ze niet vennootschapsbelastingplichtig zijn. Organisaties met een POM-status en decentrale overheden kunnen overigens wel een beroep doen op de Sim-regeling voor ondersteuning van onderhoud. Dit is goed voor de POM's en hun monumenten, maar het leidt wel tot kritiek bij andere woonhuisbeheerdersorganisaties.
- Woonhuizen die een andere bestemming hebben gekregen dan wonen komen meestal niet in aanmerking voor een provinciale subsidie en zijn ook uitgesloten van de Woonhuis-regeling.

Aanbeveling: Onderzoek mogelijkheden om restauraties van categorieën monumenten die thans niet in aanmerking komen voor subsidie, financieel te ondersteunen

Voor bepaalde rijksmonumenten of onderdelen daarvan is geen enkele subsidie mogelijk, dat is in strijd met de beoogde doeltreffendheid van het beleid. Het verdient aanbeveling om te onderzoeken in welke situaties hierdoor onvoldoende basis is om de monumenten in voldoende mate in stand te houden, en wat in die situaties een passende vorm van ondersteuning is.

In de praktijk wordt een grijs gebied ervaren ten aanzien van de bepaling van subsidieerbare restauratiewerkzaamheden wat wel en niet subsidieëlb is lijkt niet altijd voldoende duidelijk en navraagbaar in het monumentenregister wordt het interieur vaak niet of slechts summiër beschreven. De kennis over historische interieurs en de staat daarvan is beperkt. Het verdient aanbeveling om de interieurs van de rijksmonumenten beter en completer in kaart te brengen zodat deze ook op een verantwoordde wijze meegenomen worden in (de subsidiering van) restauraties. Bouwhistorisch onderzoek kan een basis zijn bij de bepaling van subsidieerbare kosten en kan ook helpen bij het overnemen van informatie over het interieur in de beschrijvingen in het monumentenregister. Er zijn ook lezures in de beschrijving van de samenstellende onderdelen van ensembles zoals boerderijcomplexen en landgoederen en buitenplaatsen, waardoor het altijd duidelijk is wat er wel en niet bij hoort. Dit vraagt ook aandacht.

De afbeelding laat zien hoe een rijksmonument kan worden ingekaderd door de omgeving. De afbeelding is afkomstig van de website van de Rijksdienst voor Monumenten en Leden.

Subsidiepercentages verschillen tussen provincies overding maar gemiddeld is wel dat er maximale percentages gehanteerd worden: van 40 tot 70% van de subsidieerbare kosten. In meerdere provincies hebben aanvragen meer kans van slagen naarmate het gevraagde subsidie een hoger percentage is van de totale kosten, dus naarmate de eigen bijdrage relatief hoger is. Hoewel daardoor meer kosten te kunnen leveren extra lastig. Vervuul het wel wordt aangegeven dat met name monumenten met een niet-commerciële functie hiervoor benadeeld worden.

Het Nationaal Restauratiefonds biedt interessante mogelijkheden voor laagrentende financiering van de restauratiekosten, voor zover die niet door subsidie gedekt worden. Dit maakt het makkelijker om een lening aangaan (en/of verkrijgen) is lastig als de economische functie van het monument de eigen investering te kunnen financieren, maar het is niet voor alle eigenaren mogelijk. Onverlorende rendement om de rente en aflossing te betalen. Dat kan het geval zijn bij bijvoorbeeld boerderijen in agrarisch gebied, molens in eigendom van maatschappijen, bij kerkelijke organisaties en bij monumenten met een cultureel of maatschappelijk gebruik waarbij het verdienmodel onvoldoende financieel stabiel en bij groene monumenten. Bij monumenten met een incourante, decentrale ligging is de commerciële waarde veelal laag, waardoor er ook minder geleend kan worden. In bepaalde situaties biedt het verdienmodel op de langere termijn onvoldoende waarborging. Denk aan het grote aantal kerkgebouwen waarvan onzeker is hoelang ze nog voor de eredienst in gebruik blijven. Er zijn restaurants die het verdienvermogen niet of nauwelijks positief stellen en omdat het betreffende monument geen bijdrage levert aan het economisch functioneren. Lukt aan een historisch vervullen die zich op een agrarisch perceel bevindt of aan een ruime zonder gebruiksfunctie.

Voor een duurzaam instandhoudingsperspectief is het te beginnen dat meerdere provincies voor een beoordeling van een subsidieaanvraag juist een dekkend financieel- en soms ook exploitatieplan vereisen. Het is een vraag hoe om te gaan met technisch urgente restauratieopgaven waarbij het economisch functioneren onvoldoende is om dat urenicht op de langere termijn te bieden.

Het principe "lenen waar het kan, subsidie alleen waar het moet" wordt breed onderschreven. Door maximaal in te zetten op ondersteuning van eigenaren met laagrentende leningen kan de subsidieerbaarheid zoveel mogelijk benut worden voor situaties waar waar financiering niet of onvoldoende oplossing biedt. Immers: waar in het ene geval de eigenaar door goede leermogelijkheden met minder subsidie toe zou kunnen heeft een andere eigenaar, die die mogelijkheden niet of minder heeft, juist meer subsidie nodig om de restauratie te kunnen bekostigen. Aanbevelen wordt om te onderzoeken op welke manier meer maatwerk mogelijk is in het bepalen van de noodzakelijke subsidie, maar lenen waar het kan, meer subsidie waar het moet". Dit vraagt om verduidelijking, waar mogelijk, van de mogelijkheden tot lenen enerzijds en een meer flexibele toepassing van subsidiepercentages anderzijds.

7. Het groene erfgoed wordt nog slechts beperkt bediend. Rij vijf provincies komt groen erfgoed niet in aanmerking voor subsidie (onder andere in Zuid-Holland, daar kunnen restauraties van groen erfgoed echter wel gehonoreerd worden in het kader van de subsidie-regeling (erfgoedlijnen). Er lijkt wel meer aandacht voor te komen, zo wordt in Friesland overwogen om aanvragen voor groene monumenten mogelijk te maken. In de regeling van Gelderland wordt het meest expliciet aandacht geschonken aan deze categorie, ook kwaliteits. Hier wordt bijvoorbeeld vereist dat de uitvoering geschiedt door een gekwalificeerd hovenier. In de provincies waar groen erfgoed wel in aanmerking komt is de kans op honoring uiteindelijk toch beperkt door de gestelde eisen. In provincies die bij overvraag tendensen zijn de afwegingsfactoren dusdanig dat groen erfgoed weinig kans maakt. Verduurzaming als afwegingsfactoren werkt in het nadeel van groen erfgoed omdat daarbij geen sprake is van verduurzaming zoals gedefinieerd in de regelingen. Uit reacties uit het veld komt de vraag naar voor of het huidige ondoelmatigheid in financiering van onderhoud en restauratie wel aansluit bij de praktijk van het groene erfgoed. Bij groene monumenten beperkt, eerder onderzoek uit 2016 heeft een eerste beeld gegeven van onderhoud en de onderhoudsbehoefte van het groene erfgoed. Dit onderzoek beperkte zich tot het onderhoud en het onderzoek is inmiddels alweer acht jaar geleden uitgevoerd. In een deel van de provinciale monumenten worden de groene monumenten inmiddels (deels) meegenomen, maar een landelijk actueel inzicht geeft dat nog niet.

Aanbeveling: Verwerf meer inzicht in en geef meer aandacht aan Restauratie van groen erfgoed

Er is meer inzicht nodig in de staat van onderhoud van groene monumenten. Het verdient daarom aanbeveling om ook deze categorie structureel te monitoren. Aanbevolen wordt om alle provinciale regelingen toegankelijk te maken c.q. minder beperkend te maken voor aanvragen voor groene monumenten. Ook wordt geadviseerd om te onderzoeken welke vorm van financiële ondersteuning van instandhouding van groene monumenten het meest effectief zou zijn om ze in goede staat te houden en ingrijpende restauraties te voorkomen.

8. De verwachtingen t.a.v. de grootste achterstanden variëren tussen provincies. Provincies zijn gevraagd waar zij de belangrijkste achterstanden ervaren in de eigen provincie. De monumentenmonitors geven aan wat de staat van onderhoud is, maar ook bij slechtste en matige monumenten kan de urgentie nog behoorlijk verschillen. En de mogelijkheden van eigenaren om tot restauratie over te (kunnen) gaan lopen ook uiteen.

De provincies noemen met name de volgende categorieën:

- agrarische gebouwen (Drenthe, Friesland, Groningen (met name toename problematiek funderingsschade), Gelderland, Noord-Holland, Zeeland, Zuid-Holland, Limburg)
- religieus erfgoed: Drenthe, Gelderland, Utrecht, Zeeland, Noord-Brabant, Limburg)
- havezaten, landgoederen, kastelen, landhuizen, parken (Drenthe, Gelderland, Utrecht, Zuid-Holland)
- molens (Drenthe, Zeeland)
- verdedigingswerken en militaire gebouwen (Noord-Holland, Zeeland, Zuid-Holland)
- weg- en waterbouwkundige werken (Noord-Holland)
- industrie- en handelsgebouwen (Zuid-Holland)

Deze aandachtscategorieën worden ook door partijen uit het erfgoedveld genoemd. Uit het veld komen met name ook zorgelijke signalen over de effecten van klimaatverandering die vooral geconstateerd worden bij groene monumenten (vermatting, verdroging), maar ook bij gebouwen wordt in toenemende mate scheurvorming en verzakking geconstateerd. Slechts een viertal provincies noemt de categorie havezaten, landgoederen, kastelen, landhuizen en parken, opvallend genoeg wordt de categorie groene monumenten helemaal niet genoemd als een categorie waarbij men relatief grote achterstanden ervaart. Dat kan mogelijk verklaard worden uit het feit dat groene monumenten niet worden meegenomen in de Monumentenmonitors.

Aanbeveling: Zorg voor meer inzicht in en aandacht voor de effecten van klimaatverandering

Het verdient aanbeveling om de kennis over de effecten van klimaatverandering op zowel groene als gebouwde monumenten te verbreden en te versterken, zodat er meer besef ontstaat van de urgentie hiervan en beter geanticipeerd kan worden op situaties die zich kunnen voordoen. Het gaat o.a. om vermatting en verdroging, om verschuiving, paalfot en overstromingsrisico's.

9. Bij de monumentenmonitors blijven funderingen, interne bouwdelen en interieurs buiten beschouwing

De provincies geven opdracht voor de uitvoering van de monumentenmonitors, waarmee de percentages goed/redelijk/matig/slecht worden aangegeven. Bij de monitor wordt de buitenkant van het monument geschoond, er wordt, enkele uitzonderingen daargelaten, niet gekeken naar de binnenzijde en dus niet naar gebreken aan interne bouwdelen en eventuele historische interieurs. Er wordt ook niet gekeken naar eventuele funderingsproblemen, die in de praktijk echter steeds groter worden. Dit is in het eerste deel van dit rapport reeds uitgebreid aan de orde gekomen.

Aanbeveling: Zorg voor meer inzicht in funderingsproblemen bij rijksmonumenten

Recent onderzoek heeft de omvang en ernst van funderingsschade duidelijk gemaakt. In de monumentenmonitors wordt de fundering niet meegenomen in de beoordeling, mede daardoor is er onvoldoende inzicht in de mate waarin dit probleem zich bij rijksmonumenten voordoet en wat daarvan de (financiële) consequenties zijn. Onderzoek de mogelijkheid om dit mee te nemen in de monumentenmonitors.

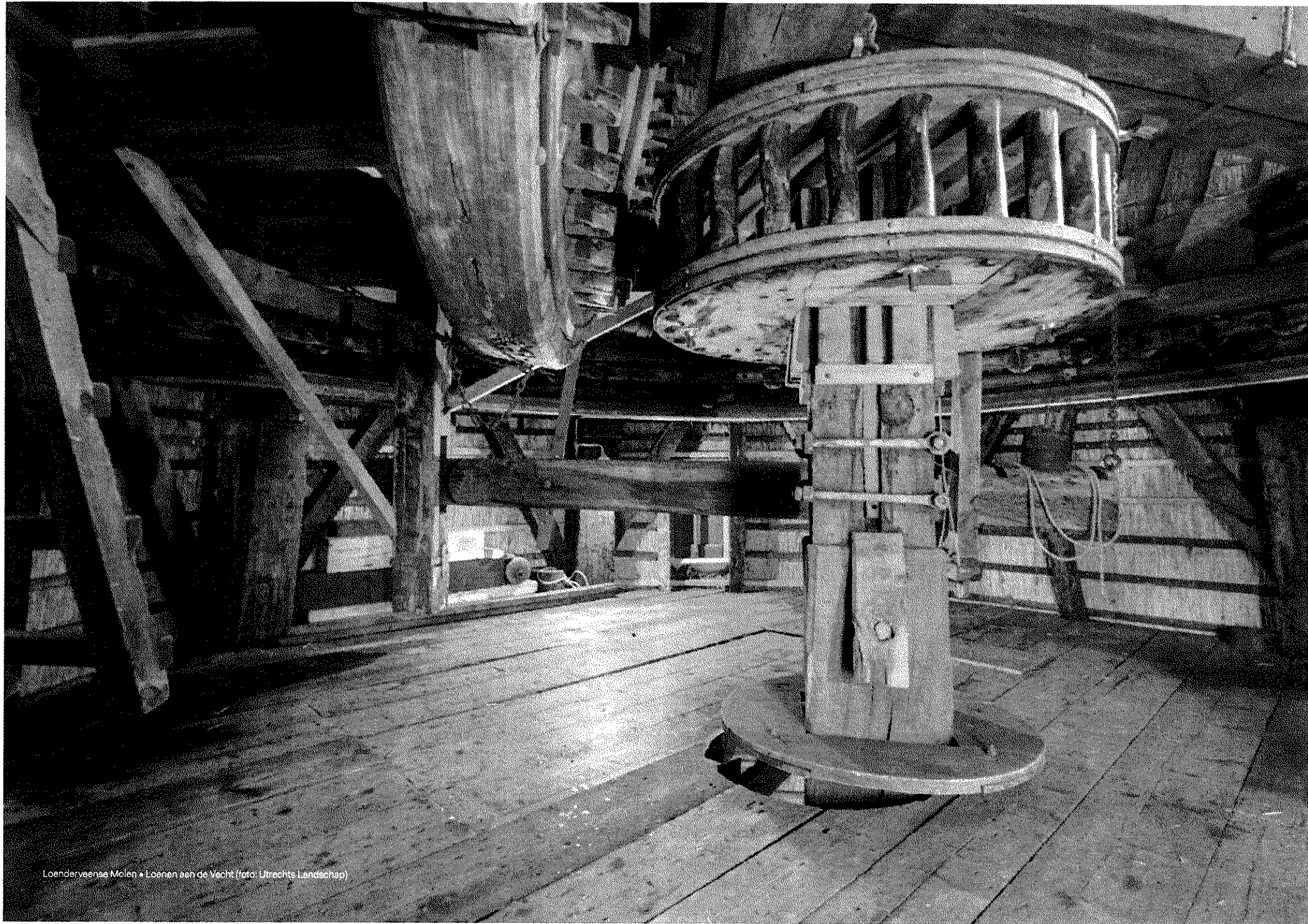
Aanbeveling: Zorg voor meer kennis en informatie over en vastlegging van waardevolle historische interieurs

In de praktijk blijkt dat er nog veel onbekendheid is over de aanwezigheid van waardevolle historische interieurs en de staat van onderhoud daarvan. De beschrijvingen in het monumentenregister gaan vaak niet of slechts summier in op interieur(elementen). In de monumentenmonitors wordt meestal alleen de buitenzijde geschoond. Hierdoor is het moeilijk om inzicht te krijgen in de restauratieopgave voor historische interieurs. Ook leidt het tot onduidelijkheid bij de vaststelling van subsidiabele kosten bij een voorgenomen restauratie. Om meer kennis en inzicht te krijgen kan het stimuleren van bouwhistorisch onderzoek helpen.

II.5 Nog enkele specifieke aandachtspunten/suggesties van provincies

De provincie Utrecht pleit voor het vasthouden aan het streven om de restauratieachterstand onder de 10% te krijgen en te houden. Dat heeft voordelen, zoals stabiliteit en continuïteit voor de uitvoerende restauratiesector. Bedacht moet worden dat de voorraad ook blijft groeien, denk aan het Post'65 erfgoed. Dus ook al lopen we de bestaande achterstanden verder in, dan nog lijkt de 10% een blijvend bruikbaar streven.

De provincie Drenthe pleit ervoor om ook de Sim-regeling voor onderhoud te decentraliseren zodat er ook daarmee maatwerk kan worden geleverd: de Sim heeft bijvoorbeeld onvoldoende baat bij kleine monumenten zoals boerderijen: daardoor wordt onderhoud uitgesteld en mondt e.o.a. uit in restauratie. De grens tussen onderhoud en restauratie ervaart men als lastig.

Loenderveense Molen • Loenen aan de Vecht (foto: Utrechts Landschap)

Deel III

Incidentele regelingen en extra investeringen

Nast de structurele subsidies in de vorm van de restauratieregeling monumenten zijn er door het Rijk incidentele subsidies verstrekt waaronder de zogenaamde Icomentregeling en de Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten 2019–2020 en incidentele extra bijdragen aan het Boederfontjonds, het Molentjonds en het Fonds Joods Functionair erfgoed.

Icomentregeling
Bij grote Icomentale complexen is veelal sprake van een complexe gecombineerde opgave ten aanzien van instandhouding, verduurzaming, toegankelijkheid, publieke openstelling o.a. Deze brede opgave is vaak extra kostbaar omdat sprake is van zeer hoge monumentwaardes. In 2019 is om een 12-tal van dergelijke monumentale complexen in de breedte van de opgave te onderhouden. Subsidie is toegekend aan zeer diverse monumenten: Kasteel Amerongen, Dierenium Arts en Oorlogsmuseum, Blijdorp, Landgoed Middachten en Landgoed Eijswijk, de Sint-Jans Kathedraal, de Portugese Synagoge en Begraafplaats Beth Haim in Amsterdam, Museum Boijmans van Beuningen in Den Bosch, de museumhuizen van Vereniging Hendrick de Keyser en kerken van de Stichting Oude Grootinger Kerken.

Het bijzondere van deze regeling was dat in 2019, bij de start van de regeling, bekend werd gemaakt welke subsidiebedragen beschikbaar waren voor de eigenaren van de 12 rijksmonumenten gedurende een periode van tien jaar. Naar gelang de behoefte kon één keer per jaar een subsidieaanvraag worden ingediend. Er werd niet gesproken over een monumentnummer, maar over het totale complex, bijv. Kasteel Amerongen, bestaande uit 42 monumentnummers. De eigenaren kregen dus een aanzienlijke vrijheid bij de opstelling van de subsidieaanvraag en de aanwending van de gelden. Er was sprake van een hoog (70%) subsidiepercentage, en anders dan bij de Srr 2019/2020 werd ook subsidie verleend in de kosten van verduurzaming en verbetering van publieke toegankelijkheid. Verder mocht er gestreeld worden met andere subsidieregelingen zolang men bij stapeling maar niet boven 100% subsidie uitkwam. Een stapeling van subsidie in het kader van Icomentregeling met een provinciale subsidie was dus mogelijk.

Groot voordeel van de Icomentregeling was dat de eigenaren meelijdelige financiële zekerheid hadden en dat men naar gelang de financiële behoefte 70% subsidie aanvragen.

Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten 2019–2020
Met de Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten (Srr) 2019–2020² is in totaal € 60 miljoen beschikbaar gesteld voor het behoud van monumenten met een restauratieopgave van ten minste 0,25 miljoen. Wat deze regeling bijzonder maakt is dat eigenaren worden gestimuleerd om naast de restauratie ook te investeren in verduurzaming, verbetering van de toegankelijkheid en de instandhouding van roerende onderdelen (cultuurgooden) van het interieur. In totaal zijn 27 aanvragen gehonoreerd. Hierbij is de rangordebepaling toegepast dat een aanvraag met lagere restauratiekosten voorrang kreeg. Er zijn zeer diverse projecten gehonoreerd, waaronder Fort Honswijk te Schalkwijk, het Steenbakkerijcomplex in Oostum, de Meelhabreek te Eiden, Jachtstol Mookerheide in Molenhoek, Warenhuis De Bijenkorf in Den Haag, Huis 1 and/or te Mogenheid, de Donsoren te Utrecht, de Centrale Markthal in Amsterdam, het Valkhofpark te Nijmegen en hoeve nieuw ekenstein te Kerkrade.

Voordat de eigenaar een subsidieaanvraag kon indienen, moest hij eerst langs bij het NRI met de vraag wat hij laagrentend kon lenen via de RfH. Daarvoor moest een raming plaatsvinden van de subsidiebedragen. Het bedrag dat overbleef na afreken van de laagrentende financiering was de grondslag voor de subsidie(aanvraag). Uitgangspunt was dus 'financiering waar het kan en subsidie waar het moet'.
Het basissubsidiepercentage werd verhoogd wanneer er ook verduurzamingsmaatregelen werden uitgevoerd, en verder verhoogd wanneer de publiektoegankelijkheid werd verbeterd en nog verder verhoogd (tot 90%) wanneer ook historisch waardevolle interieuronderdelen (denk aan schakelen, meubelen) werden gereserveerd. De eigenaar mocht de subsidieaanvraag betrekking laten hebben op meerdere monumentnummers (en ook op groene monumenten).

² https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten/monumentenbeleid/subsidies/2019-2020
Een voorbeeld van een subsidieaanvraag is te vinden op: <https://www.rijksoverheid.nl/onderwerpen/monumenten/monumentenbeleid/subsidies/2019-2020>

Bij deze regeling wordt de subsidie verleend voor de restauratiekosten en niet, zoals bij de loon- en regeling, ook over kosten van verduurzaming en publiektoegankelijkheid. Bij de beoordeling werd begonnen met de restauratiekostenbegroting die het dichtst zat bij de ondergrens van 2,5 miljoen euro. Dat maakte dat een aantal eigenaren bewust heeft gekozen voor verlaging van de subsidiabele restauratiekosten om een grotere kans te hebben op honorering. Consequentie was ook dat enkele urgente, zeer omvangrijke restauraties niet gehonoreerd zijn omdat het subsidiebudget al verdeeld was over de minder kostbare restauraties.

Voorlopige bevindingen

Omdat meerdere restauraties nog niet (geheel) uitgevoerd zijn is er nog geen eindevaluatie uitgevoerd van de incidentele regelingen. Wel kunnen we er al het volgende over zeggen:

- De beleidslijn 'financieren waar het kan en subsidie waar het moet' kan werken. Het vraagt om maatwerk dat bij deze incidentele regelingen in een kort tijdsbestek moest worden geleverd door het Nationaal Restauratiefonds. Het is van belang dat voor maatwerk in een regeling voldoende tijd wordt gegeven.
- Een ondergrens aan subsidiabele kosten is begrijpelijk als met name de grotere opgaven bediend moeten worden, maar beginnen met honoreren van de begroting die het dichtst bij deze ondergrens zit staat juist haaks op dat doel. Gezien de consequenties van langer uitstel van kostbare restauraties lijkt het goed om bij de afweging met name te kijken naar de bouwtechnische urgentie.
- Stapeling van subsidies zou wellicht alleen mogelijk moeten zijn in bijzondere gevallen waarbij dat aantoonbaar noodzakelijk is.
- Stapeling van subsidie en laagrentende financiering is belangrijk om projecten haalbaar te krijgen. De laagrentende financiering zou wellicht beperkt kunnen blijven tot de kosten van restauratie, en misschien ook van verduurzaming.
- Het opstellen van een doortimmerd restauratieplan leidt tot aanzienlijke kosten. Het is denkbaar dat er begonnen wordt met een eerste ronde waarin eigenaren kort hun plannen kunnen toelichten, met een beeld van de restauratiekosten en een bouwtechnisch rapport kan bijvoegen. Op basis van een beoordeling door de RCF en het NRF kunnen de projecten worden geselecteerd die doorgaan naar de volgende ronde. Dit biedt eigenaren de zekerheid dat de restauratie gesubsidieerd gaat worden en daarmee zal de bereidheid ontstaan om te investeren in een goed restauratieplan.

Kwantitatieve effecten

Het effect van de hierboven genoemde incidentele regelingen op het percentage matig en slechte monumenten is met een maximale afname van 0,1% gering. Dit heeft drie redenen:

- Het aantal van 39 objecten is in absolute zin gering ten opzichte van de in totaal 4.963 objecten die op grond van de monumentenmonitors een matige en slechte staat van onderhoud toegekend hebben gekregen.
- De monitor meet alleen de staat van onderhoud. De incidentele regelingen waren echter niet alleen bedoeld voor de instandhouding van de objecten, maar ook voor verbetering van de toegankelijkheid en verduurzaming van monumenten. De betreffende extra investering heeft dus slechts deels betrekking op restauratie, hoewel dat wel een substantieel deel is.
- Tot slot zijn van niet alle objecten meetgegevens beschikbaar. Zo zijn er budgetten beschikbaar gesteld voor meerdere museumhuizen van Vereniging Hendrick de Keyser en voor kerken van de Stichting Oude Groninger Kerken. De betreffende subsidiebedragen zijn niet direct herleidbaar tot één monument. Ook zijn er in enkele gevallen nog geen geactualiseerde meetgegevens beschikbaar omdat de restauratiewerkzaamheden nog niet zijn afgerond (o.a. Museum Boijmans van Beuningen), omdat er nog geen vervolgmeting heeft plaatsgevonden (Waterlooppas in Marknesse) of omdat het een groen monument betreft (Landgoed Elswout).

Het effect van de in totaal € 95 miljoen subsidie op de restauratieopgave in euro's is beter meetbaar. Ook hierbij dient wel te worden benadrukt dat het budget breder is ingezet dan voor instandhouding alleen. Toch zijn dalingen van de in euro's uitgedrukte restauratieopgaven te zien in de provincies Zuid-Holland, Groningen en in de opgave door deze incidentele subsidies in de provincie Utrecht stabiel gebleven.

Incidentele extra investeringen in boerderijen, molens en Joods funerair erfgoed

In de periode 2018-2021 heeft het Rijk incidentele extra middelen beschikbaar gesteld voor een drietal categorieën rijksmonumenten. In 2018 werd 3,5 miljoen euro gedoteerd aan het Molenfonds van de Vereniging De Hollandsche Molen ten behoeve van groot onderhoud en restauratie van een 50-tal rijksmonumentale molens. In 2020 kon door een rijksbijdrage van 5 miljoen euro het Boerderijfonds van start, een initiatief van de Stichting Agrarisch Erfgoed Nederland, waarmee de restauratie van meerdere boerderijen gerealiseerd kon worden. Verder werd voor de periode 2020-2023 een bedrag van 2,5 miljoen beschikbaar gesteld voor de restauratie van Joods funerair erfgoed. Hiermee werd de grootste operatie ooit ingezet voor de restauratie van Joodse begraafplaatsen. Meer dan 50 eigenaren van begraafmonumenten konden subsidie verkrijgen.

Deze extra investeringen hebben in absolute termen meerdere tientallen restauraties mogelijk gemaakt. Procentueel is het effect op de restauratieopgave relatief beperkt, zeker bij de boerderijen, waarvan een groot aantal rijksbescherming geniet. Precieze cijfers zijn hierover nog slechts beperkt beschikbaar. Bij het Joods funerair erfgoed is wel al een aanzienlijke daling zichtbaar van het percentage monumenten dat in slechte tot matige staat verkeert. In de afgelopen jaren is het aantal monumenten in slechte staat tot vrijwel nihil gedaald, het percentage dat in matige staat verkeert daalde van circa 19% naar circa 9%. De provincies Gelderland, Noord-Brabant, Noord-Holland, Overijssel en Zuid-Holland kennen de grootste aantallen Joodse funeraire monumenten.

Ervaringen met de incidentele regelingen

De bijzondere aandacht die nodig is voor de omvangrijke restauratieopgaven is in de bestuurlijke afspraken tussen Rijk en provincies als een gemeenschappelijke opgave benoemd. Toekenningen van subsidies op basis van de genoemde incidentele regelingen zijn gedaan door het Rijk. De provincies, gemeenten en monumentenorganisaties hebben de extra investeringen ervaren als welkome aanvullingen (al wordt ook gezegd dat het een 'te kleine pleister op een te grote wonde' is). De provincies geven wel aan dat zij in het proces en de afwegingen graag meer transparantie hadden gezien en meer overleg en afstemming. Wat betreft de voorwaarden vond met het lastig dat restauraties al startklaar moesten zijn om in aanmerking te komen. Restauraties van belangrijke monumenten die wel urgent waren konden daardoor toch niet in aanmerking komen. Het belangrijkste wat zowel provincies als andere partijen meegeven is dat voor de grote restauratieopgaven een meer structurele aanpak sterk de voorkeur heeft, maar dat er zeker veel waardering is voor de extra steun.¹

Aanbevelingen

De blik op de restauratieopgave in het komende decennium en de reflectie op het huidige stelsel van de subsidiering van restauratie van cultuur-woonhuisvestingsmonumenten leidt tot de volgende aanbevelingen.

- * Zorg voor vernieuwing van het voorrestauratiesubsidies beschikbare budget
- * Zoals eerder aangegeven is bij de bekende restauratieopgaven van € 81 - miljoen (periode 2024-2030) niet wel aspecten geen rekening gehouden omdat daarvoor te weinig inzicht bestaat, het is zeer waarschijnlijk dat meer nodig is. De thans beschikbare subsidievoorwaarden bieden onvoldoende ruimte om de benodigde ondersteuning te kunnen bieden aan eigenaren.
- * Zorg voor meer en beter passende financiering en subsidie voor grote restauratieopgaven en biedt continuïteit
- De (grote) bekende restauratieopgaven vormen het belangrijkste knippunt, het betreft vaak complexe gebouwen en compexen, waarbij niet waardevolle interieurs en niet zelden met constructieve problemen zoals fundingsproblemen. De kosten van de mogelijke restauraties stijgen (veel) uit boven

de gemeente kregen de provincies acceptatie in hun beslissingen en zelfs bij het oplossen van de budgetten. In het kader van de decentralisatie werd een subsidie van 1 miljoen opgevoerd, zodat de provincie budgettair veel beter kon toewerken. Daarnaast werd een eenheidsbudget opgesteld op basis van de provinciale begrotingen. Het bedrag van 1 miljoen werd verdeeld over subsidies van 1 miljoen op de gemeenten en 1 miljoen op de provincies. Het bedrag van 1 miljoen werd verdeeld over subsidies van 1 miljoen op de gemeenten en 1 miljoen op de provincies. Het bedrag van 1 miljoen werd verdeeld over subsidies van 1 miljoen op de gemeenten en 1 miljoen op de provincies.

- * Releaser de opgave voor grote restauraties aan en de omvang van provinciaal budgetbeheersers. Aanbeveling van grote restauratieopgaven in relatie tot de omvang van de provincie, met name op de volgende punten:
 - individuele provinciale budgetten. Afhankelijk van de mate van voorkomen dat er grote restauraties worden uitgevoerd, kan het mogelijk zijn dat provincies budgetten opstellen voor de komende jaren, met name op de volgende punten:
 - uitgevoerde restauraties. Het is niet mogelijk om te bepalen of de provincie een budget heeft voor de komende jaren, met name op de volgende punten:
 - het behoeven van individuele eenduidige en concrete uitwerking van de provincie op de volgende punten:
 - restauraties uit de jaren van de provinciale budgetten in niet van maximale subsidie kosten of maximale subsidiebetragen in de provincie te bepalen.
- * Onderzoek mogelijkheden om restauraties van categorieën monumenten die thans niet in aanmerking komen voor subsidie, handelde te onderhouden.
 - Voor bepaalde monumenten of onderdelen daarvan is geen enkele subsidie mogelijk, dat is in strijd met de beoogde doelstelling van het beleid. Het verdient aandacht om te onderzoeken in welke situaties hierdoor onvoldoende basis is om de monumenten in voldoende mate in stand te houden, of wat in die situatie een passende vorm van ondersteuning is.

[illegible]

- * Zorg voor meer inzicht in en aandacht voor restauranten van groene monumenten
- * Het is meer inzicht in de staat van onderhoud van groene monumenten. Het verdient daarom aandacht om ook deze categorie structureel te monitoren. Aanbevolen wordt om alle provincies te ondersteunen van instandhouding van groene monumenten het meest effectief zou zijn om ze te monitoren. Ook wel gebudeerd wordt om te onderzoeken welke vorm van financiële goede staat te houden en ingrijpende restauraties te voorkomen.
- * Zorg voor meer inzicht in en aandacht voor de effecten van klimaatverandering
- * Het verdient aandacht om de kennis over de effecten van klimaatverandering op zowel groene als

Het verdient aandacht op de kennis over de effecten van klimaatverandering op zowel groene als gebouwd monumenten te worden en te verspreken, zodat er meer bewustzijn is van de urgentie.

- **Onderzoek, met respect voor de diversiteit in beleid van de provincies, mogelijkheden van meer harmonisatie van regelingen**

Er zijn aanzienlijke verschillen tussen de voorwaarden en vereisten in de provinciale subsidieregelingen. Deels betreft dit beleidsmatige afwegingen: een logische consequentie van een decentrale verantwoordelijkheid. Toch is het aan te bevelen om als provincies gezamenlijk de ervaringen die zijn opgedaan en de effecten van keuzes te evalueren en te verkennen of meer eenduidige keuzes mogelijk zijn. Alle provincies willen hoogwaardige restauratiekwaliteit en duurzame bestemming en instandhouding stimuleren. Ze stellen daartoe voorwaarden en indieningsvereisten, maar die lopen wel sterk uiteen.

Aanbevolen wordt hierin meer eenduidigheid te vinden.

Geadviseerd wordt ook om meer harmonisatie aan te brengen in aspecten als subsidiepercentages, onder- en bovengrens en indieningsperiode. Ook verdient het aanbeveling om in een zo vroeg mogelijk stadium duidelijk te maken of een aanvraag kans van slagen heeft, zoals dat in Gelderland gebeurt.

Onderzoek restauratieopgave niet-woonhuis-rijksmonumenten

Bijlagen

Uitgevoerd in opdracht
van het Ministerie van Onderwijs,
Cultuur en Wetenschap

Zaapkorpus Nederlandse
Onderzoekers • Arnhem (foto: Rolf Hense)

Bijlage I: meting van het percentage matig en slecht uitgelegd

Er zijn 2 / 532 niet-woonhuis rijksmonumentennummers opgenomen in de digitale provinciale monitors en de daarmee ook in de Rijksdienstmonitor van de RCH. Een monumentnummer kan uit verschillende bouwkundige objecten of onderdelen bestaan. Denk hierbij aan een kortloren, een losstaand schip en het bijbehorende toegangsgebied. De staat van onderhoud en de restauratiekosten van de bouwkundige onderdelen binnen een monumentnummer kunnen verschillen.

Meten op basis van monumentale objecten

Het meten op objectniveau heeft als voordeel dat de opgave beter te duiden is in termen van type, omvang en huidige gebruik van de afzonderlijke objecten. Er zijn 42.231 rijksmonumentale niet-woonhuisobjecten (NBO: er zijn 30.198 niet-woonhuis-rijksmonumenten, die omvallen samen 42.231 objecten). Van 34.024 objecten is de staat van onderhoud bekend in de digitale monitors. Deze wordt

methodisch. Van de 8.005 objecten waar geen actuele informatie over de staat van onderhoud bekend is, was ten tijde van de digitale schouw geen toegang mogelijk of was de informatie niet beschikbaar als gevolg van het gebruik van een andere monitoringmethode.

Het aantal matige tot slechte objecten is 4.963. Het percentage matige en slechte objecten komt uit op 14,6%. In deze rapportage zijn gegevens ten aanzien van de staat van onderhoud van de groep waar wel informatie over bekend is, geëxtrapoleerd over de groep monumenten waarover geen actuele informatie bekend is.

Staat onderhoud objecten	% Van object	Aantal objecten	
		Goed	Matig
Goed	45,5%	15.831	
Redelijk	38,9%	13.230	
Matig	11,4%	3.872	
Slecht	3,2%	1.091	
Eindtotaal	100,0%	34.024	

Tabel 1: Het aantal monumentale objecten (gebouwd, exclusief geroofd) en staat van onderhoud

Wanneer de gegevens over de staat van onderhoud uit tabel 1 worden geëxtrapoleerd over alle 42.231 niet-woonhuis-objecten, komen we op 6.161 monumentale niet-woonhuis objecten met matige en slechte staat.

Staat van onderhoud gemeten op basis van inhoud

Op basis van Basisadministratie Adressen en Gebouwen, hierna BAO (zie ook bagewerkadaster.nl) in combinatie met de Actuele Hoogtekaart van Nederland (ahn.nl) is het mogelijk op landelijk

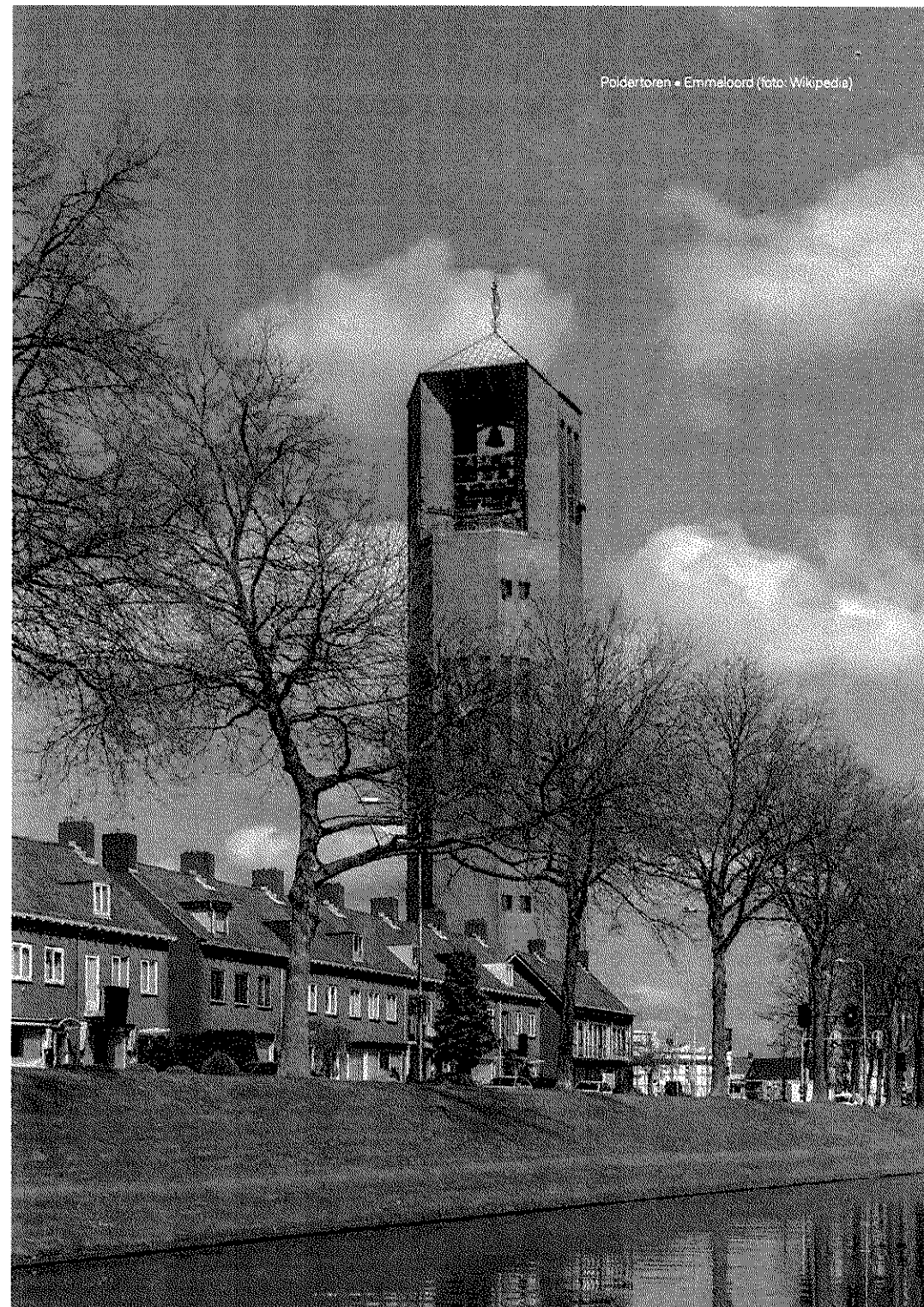
niveau (globaal) de omvang van de meeste monumentale objecten te meten. Het resultaat van deze inhoudsmeting van niet-woonhuismonumenten in m3 afgezet naar staat van onderhoud is opgenomen in onderstaande tabel 2.

Staat van onderhoud	Inhoud m ³	% inhoud m ³
Goed	53.277.185	51,1%
Redelijk	39.900.300	38,3%
Matig	8.681.675	8,3%
Slecht	2.306.615	2,2%
Eindtotaal	104.165.775 m³	100%

Tabel 2: inhoud gebouwde monumentale het woonruim objecten in kubieke meters en staat van onderhoud

Wat opvalt aan de gegevens van tabel 2 is dat het aandeel in matige en slechte staat van onderhoud met 10,5% behoorlijk lager is dan wanneer gerekend wordt op objectniveau. Een verklaring hiervoor is dat relatief veel kleine objecten vaker een iets minder goede staat van onderhoud hebben. Denk hierbij aan het redelijk tot goed onderhoud hoofdhuis van een buitenplaats of landgoed en de in mindere staat verkerende waterwerken en bruggetjes aan de randen van het bijbehorende landgoed of aanleg van de buitenplaats.

Poldertoren • Emmaloord (foto: Wikipedia)

Bijlage II: inschatting restauratiekosten en verantwoording financiële berekening

Aan de basis van het bepalen van de restauratieopgave liggen de monitorings uit de provinciale monitors. Van de 45.031 rijksmonumenten niet-woonhuizen zijn 24.024 objecten voorzien van gegevens met betrekking tot de staat van onderhoud. De bepaling van de staat van onderhoud is gebaseerd op beoordelingen door bouwkundigen. De beoordelingsgegevens zijn 1 tot 4 jaar oud. In gevallen kan de inschatting op objectniveau zijn gebaseerd op iets verouderde gegevens als gevolg van een ongunstig moment in de actualisatiecyclus van de digitale monitor.

De onderhoud- en restauratiekosten zijn een inschatting van de projectkosten, inclusief de kosten voor stijgers, loon- en coördinatiekosten voor hetgeen aan de buitenkant van het casco te zien is: de buitenschil. Voor de gemiddelde toonkosten is uitgegaan van € 60 per vierkante meter (€ 11 W).

De inschatting van de onderhouds- en restauratiekosten is gebaseerd op basis van de staat van onderhoud van objecten (goed, redelijk, matig en slecht). En informatie over het objecten aangaande de erfgoedcategorie en omvang.

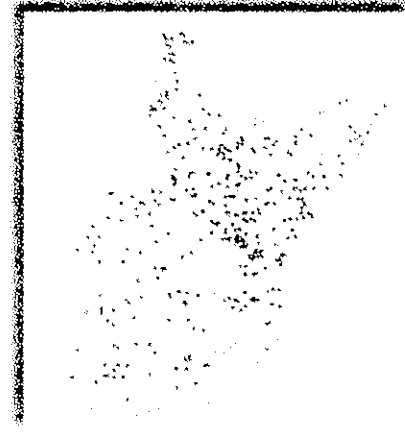
In de raming van de onderhoudskosten en restauratieopgave berusten op gegevens over de staat van onderhoud van 1 tot 4 jaar oud. Deze ramingen zijn gebaseerd naar een 10-jarig periode.

Methodiek en begrippenkader

De onderhoudskosten en restauratieopgave betreffen de kosten die nodig zijn om een goede tot redelijke staat te houden. We spreken van een restauratieopgave en bijbehorende kosten wanneer het een monument in een matige of slechte staat betreft dat weer teruggebracht wordt naar een goede en redelijk staat van onderhoud.

Hoofdcategorie x omvang x staat van onderhoud x kengetal €/m2

Op basis van een steekproef van objecten onder alle niet-woonhuis-rijksmonumenten, en verdeeld over alle categorieën, is een inschatting gemaakt van de onderhouds- en restauratiekosten van de buitenschil van een monument. De raming is gebaseerd op het 4 jaar tot consoliëren (onderhoud) of te herstellen (restauratie) naar een redelijke staat, op basis van een subse en de omvang van de voorbeelden van onderdelen (niet uitputtend) die buiten de berekende kosten vallen zijn.

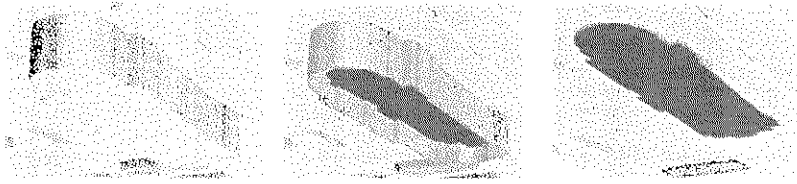
- Interne bouwdelen
- Interieurs en interieurs
- Funderingsherstel
- Groene monumenten
- Herfesheningsingen
- Funderingsherstel
- Verduurzamingsmaatregelen

Figuur 1: Consoliëren

De werkelijke kosten voor het volledig in goede tot redelijke staat terugbrengen van een monument ligt naar verwachting op een factor 1,5 tot 2 in sommige gevallen - 10 hoger dan de in deze rapportage gebruikte inschatting kan zijn.

Het exacte bedrag is geheel afhankelijk van het type object en de gekozen restauratie-aanpak. Bijvoorbeeld in het geval waar naast restauratie van de buitenschil de binnenvlede van het monument met een hoge historische waarde wordt gerestaureerd, verduurzamd en herbestemd en er ook rekening wordt gehouden met toegankelijkheid, dan vallen de kosten aanzienlijk hoger uit dan wanneer alleen de buitenschil van een monument wordt aangepakt.

Een sprekend voorbeeld waarbij de totale kosten van het renovatieproject in de praktijk veel hoger uitkwamen dan begroot kan worden wa de monitor, is het Aquariumgebouw van Arnhem. Waar restauratiekosten van de buitenschil op ongeveer € 3,5 miljoen waren begroot, waren de totale kosten inclusief vernieuwing van het aquarium en het oplossen van problemen van zoutinspoeling door jarenlange lekkage uiteindelijk € 37 miljoen.

Indicator

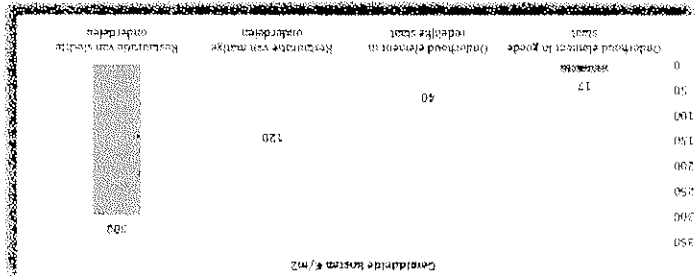
Schil, voor zover boven maasveld en zichtbaar wel begroot

Overige projectkosten

Fundering, interieur en installaties niet begroot

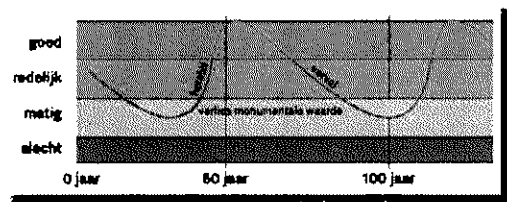
Figuur 2: De schil (Bijl. 1) - waarvan de kosten begroot zijn en overige delen van het monument (Bijl. 2) waar van de kosten de digitale monitor niet begroot zijn.

Het voordeel van deze aanpak en berekening is dat het voor alle niet-woonhuis-rijksmonumenten in Nederland een inschatting oplevert die herleidbaar en herhaalbaar is. Inspecties met betrekking tot pandniveau meer bouwkundig inzicht op maar zijn aanvankelijk kostbaar.

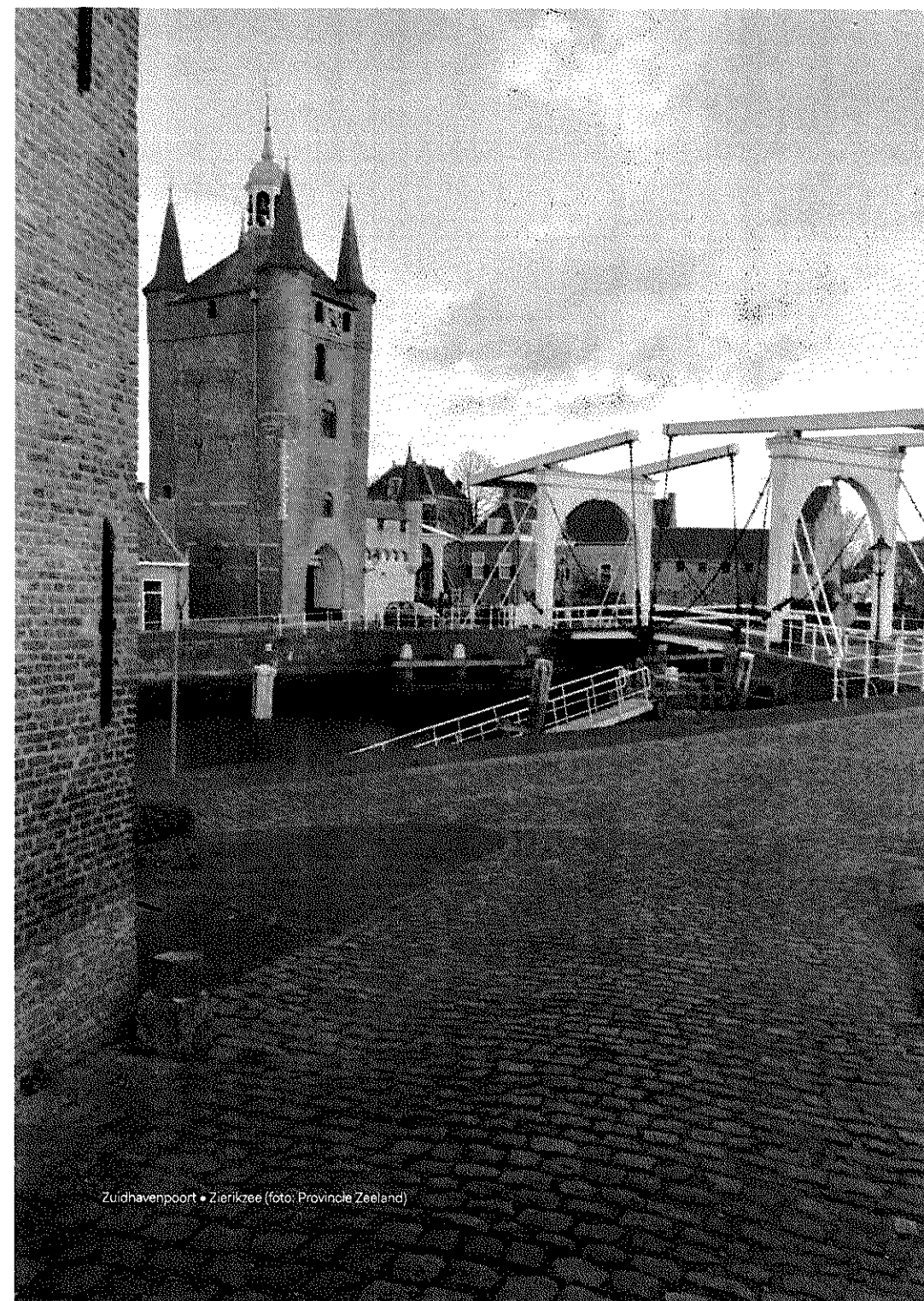

Figuur 3: Consoliëren

Het spreekwoord 'voorkomen is beter dan genezen' gaat zeker op in de monumentenzorg. Restauratie is duurder dan onderhoud, zie ook figuur II-3. Te lang uitstellen van restauratie kan uiteindelijk tot verval en daarmee tot onherstelbaar verlies van waarden leiden, zie figuur II-4. Het Rijk bevordert daarom via de instandhoudingssubsidie (Sirm) het planmatig onderhoud van rijksmonumenten.

Figuur II-4: Het effect van de staat van onderhoud op de monumentale waarde bij een te lange onderhoudscyclus (bron: Monumentenwacht Nederland 2022).

Zuidhavenpoort • Zierikzee (foto: Provincie Zeeland)

Bijlage III: migratie monumenten op staat van onderhoud

De groep matige en slechte monumenten is in de periode 2017 - 2023 met 2.179-1.552 - 626 objecten afgenomen. Oftewel 626 / 7 jaren - gemiddeld met 89 per jaar. Of verdeeld over de provincies gemiddeld 7,5 object per provincie per jaar. Het aantal objecten dat van een matige en slechte staat naar een goede tot redelijke staat is gegaan ligt de laatste 2 jaar iets hoger dan in de periode 2017 - 2021.

Ook zijn verschillen tussen de provincies. Zo nam het aantal matige en slechte objecten toe in Friesland, Overijssel, Zeeland en Flevoland. Bij de overige provincies is sprake van een structurele afname van matige en slechte objecten. Daarbij vallen Drenthe, Groningen en Zuid-Holland prominent de grootste afname zien. De afname van objecten in deze provincie compenseert de groot van matige en slechte objecten elders, waardoor er per saldo sprake is van een afname.

Uit de enquête onder alle provincies, die in het kader van dit onderzoek is uitgezet, komen deels duidelijke verklaringen voor deze verschillen naar voren. De toename van het aantal monumenten in matige tot slechte staat lijkt vooral te verklaren uit toenemende achterstanden bij boerderijen in agrarisch gebruik, kerkgebouwen (door (dreigende) leegstand vindt minder onderhoud plaats), forten (uitlijven van een nieuwe bestemming leidt tot achterwege blijven van onderhoud) en molens (door het onvoldoende draaien verslechtert de staat). De afname van monumenten met een restauratieopgave in enkele provincies is niet eenvoudig te verklaren, zoals kan het te maken hebben met relatief hoge incidentele extra investeringen vanuit het Rijk

De staat van onderhoud van een monument kan in enkele jaren tijd veranderen van goed naar redelijk en soms zelfs van goed naar matig. Het kan zijn we met enige regelmaat bomen over brand of extreem droge en natte perioden of door het uitbreken van boom- en gewasziekten. En aan de andere kant zijn er ook de positieve verhalen: de aankondiging of oplevering van grondige restauraties die ook talrijk zijn. De staat van onderhoud van monumenten is dus geen statisch gegeven.

Onderstaande tabel III-1 laat zien hoe over de periode 2017-2023 de staat van onderhoud van monumenten is veranderd.

Staat 2017	Staat onderhoud in 2023			
	Goed	Redelijk	Matig	Slecht
Goed	14401	2658	354	46
Redelijk	4384	12385	1010	142
Matig	839	1058	3255	217
Slecht	156	136	175	1025
Eindtotaal	19770	16237	4795	1430

Figuur III-1 Migratie van staat van onderhoud monumenten in de periode 2017 - 2023

Door de gestructureerde wijze van monitoring van de monumenten sinds 2017 is van 27.674 monumentale objecten zowel een nu-meting als een vervolgmeting bekend. Deze metingen zijn met elkaar te vergelijken waardoor duidelijk wordt dat:

- 80,1% van de objecten in redelijk tot goede staat van onderhoud is gebleven
- 11,1% van de objecten van matige tot slechte staat naar goed, redelijk zijn gegaan
- 5,2% van de objecten van een matige tot slechte staat hielden nu matig of slecht
- 3,7% van de objecten eerst een goede of redelijke staat hadden en nu matig of slecht

Status			
%	Aantal	Toelichting	
5,2%	2178	Waren matig of slecht in 2017 en in 2023 goed of redelijk	
80,1%	33829	Waren in 2017 en 2023 goed of redelijk	
11,1%	4673	Waren in 2017 en 2023 matig of slecht	
3,7%	1552	Waren in 2017 goed of redelijk en in 2023 matig of slecht	

Figuur III-2 Migratie op staat van onderhoud monumenten met voortuinen in de periode 2017-2023

Oranjestad - Heerenveen (foto: Provincie Fryslân)

Bijlage IV: onderhouds- en restauratiekosten groene monumenten

1,9% van de land- en wateroppervlakte van Nederland is gelabeld als groen rijksmonument. Wanneer een wandelaar of fietser gedurende een dag ergens door Nederland beweegt is de kans zeer groot dat hij/zij een groen rijksmonument bezoekt of doorkruist.

Een inschatting van de benodigde onderhouds- en restauratiekosten voor groene monumenten is, anders dan bij de gebouwde monumenten, gebaseerd op informatie uit bestaande rapportages aangevuld met actuele kwantitatieve gegevens. De gebruikte bronnen zijn opgesomd in bijlage IV.

- De circa 1.400 groene monumenten uit de kaartlaag 'Rijksbeschermde groenaanleggen' van de Rijksdienst voor het Cultureel erfgoed zijn aangevuld met kaartgegevens van de UNESCO Werelderfgoederen Hollandse Waterlinie en Koloniën van Weldadigheid.
- De historische buitenplaatsen waren in kwantitatieve zin al goed in beeld, voor dit onderzoek zijn veel monumentale groene locaties zoals boerenerven, groentetuinen en tuinen bij villa's toegevoegd aan de bestaande lijst met groene monumenten. Deze informatie is beschikbaar gekomen vanuit de digitale monitors van de verschillende provincies. Met deze toevoeging komt het actuele aantal groene monumentnummers uit op 2.100, waar dit voorheen op 1.400 monumentnummers lag. De verwachting is dat dit aantal nog zal groeien wanneer het volledige Rijksregister – inclusief de woonhuizen – is gecontroleerd op groene elementen.

Onderstaande tabel, figuur IV-1, toont de verdeling van groene monumenten gemeten naar oppervlakte. Direct valt op dat de verdedigingswerken gemeten naar oppervlakte bijna 72% van de groene monumenten voor hun rekening nemen. Bij de verdedigingswerken gaat het hierbij vooral om het als UNESCO Werelderfgoed aangewezen gebied van de Hollandse Waterlinie.

Verdedigingswerken	558,5	72,1%
Groenaanleg bij medische en sociale instellingen	15,8	2,0%
Stadsparken en plantsoenen	5,4	0,7%
Begraafplaatsen	3,9	0,5%
Groenaanleg bij religieuze gebouwen	2,2	0,3%
Boerentuinen en boerenerven	1,1	0,1%
Villatuinen	0,8	0,1%
Tuinen bij bedrijven, overheid en organisaties	0,5	0,1%
Pastorietuinen	0,2	0,02%
Totaal	772,1	100%

▲ Figuur IV-1: Verdeling groene monumenten ten opzichte van de totale oppervlakte groene monumenten.

Informatie over staat van onderhoud geeft hoopvol beeld

/over uit de kasreserach als uit recente opnames in het veld in opdracht van provincies of samenwerkende overheden ontstaat een bemoeidelgend beeld over de staat van onderhoud van het groene erfgoed. Wel zijn er verschillen per erfgoedcategorie. Bij de verdedigingswerken, in opbrekatie de grootste groep, is bij 15-20% van de complexen sprake van een restauratieopgave van de groene elementen.

Bij de in het oog springende buitenplaatsen, landgoedden en kastelleerren ligt het percentage historische aanleggen met een overwegend matige staat rond de 10%. Wat overigens niet wegneemt dat de opgave per historische aanleg enorm kan verschillen, zelfs binnen een buitenplaats kunnen de verschillen groot zijn. De opgave in euro's wordt daarbij snel omvangrijk. Dit komt ook naar voren in onderstaande tabel

IV-2, waar per monumentcategorie een inschatting is gemaakt voor de onderhoud- en restauratiekosten.

Bij metingen van de staat van onderhoud van kleinere groene locaties in het kader van de verschillende provinciale monitors blijkt dat 13,4% van de groene elementen in matige tot slechte staat verkeerden in de afgelopen vier jaar.

Type groep	Schatting onderhoud 3 jr	Schatting restauratie 3 jr	% van totale restauratieopgave
------------	--------------------------	----------------------------	--------------------------------

Groenaanleg bij buitenplaatsen &	€ 177	€ 71	62,9%
Landgoederen	€ 33	€ 12	10,8%
Stadsparke en plantsoenen	€ 26	€ 10	9,2%
Religieuze gebouwen	€ 7	€ 3	2,5%
Diversen	€ 5	€ 2	1,7%
Tuinen bij bedrijven, overheid en organisaties	€ 4	€ 2	1,4%
Groenaanleg medische en sociale instellingen	€ 3	€ 1	1,1%
Boerenlijnen en boerenerven	€ 2	€ 1	0,8%
Collectieven	€ 1	€ 0,4	0,3%
Totaal	€ 281	€ 112	100%

Tabel IV-2: Financiële inschatting onderhoud- en restauratiekosten groene monumenten, komende 3 jaar

Een financiële ondergrens

Bij de berekening van de benodigde financiële middelen voor de komende 10 jaar wordt uitgegaan van de kosten voor onderhoud en herstel van bestaande groene elementen. Bij historisch groen wordt doorgaans een inschatting gemaakt van de kosten in de komende drie jaar. Deze inschatting is voor deze rapportage vervolgens met drie vermenigvuldigd. Het terugbrengen van verloren gegane historische groene elementen valt buiten de inschatting.

Voor het in beeld brengen van de financiële en onderhoudsgegevens is mede gebruik gemaakt van cijfers uit onderzoek van Lebu en Verkuil en Wageningen University & Research uit 2016. Waar dit laatste onderzoek alleen zcht op de onderhoukosten, is voor de restauratiekosten geput uit data vanuit de provinciale monitors. Zo is er vanuit de provinciale monitors financiële informatie beschikbaar over de Hollandse Waterlinio, enkele buitenplaatsen en de kolonien van Weldadigheid.

De opgave blijft groot

De onderhoudskosten op basis van sober en doelmatig onderhoud voor de komende 10 jaar zijn begroot op € 843 miljoen (3 x € 281 miljoen), de restauratiekosten voor de totale groep groene monumenten zijn begroot op € 337 miljoen (3 x € 112,5). Om ook deze categorie monumenten in lijn te brengen met streven van maximaal 10% matig en slecht, is naar verwachting € 125 – € 175 miljoen nodig de komende 10 jaar. Het exacte bedrag is afhankelijk van de gekozen beleidsopties. En het bedrag is met onzekerheden omgeven omdat anders dan bij het gebouwd erfgoed de opgave van het groene erfgoed nog niet volledig in beeld is. Het verkent de aanweziging kners over onderhoud- en restauratiekosten in zowel kwantitatieve als kwalitatieve zin komende jaren te verkopen.

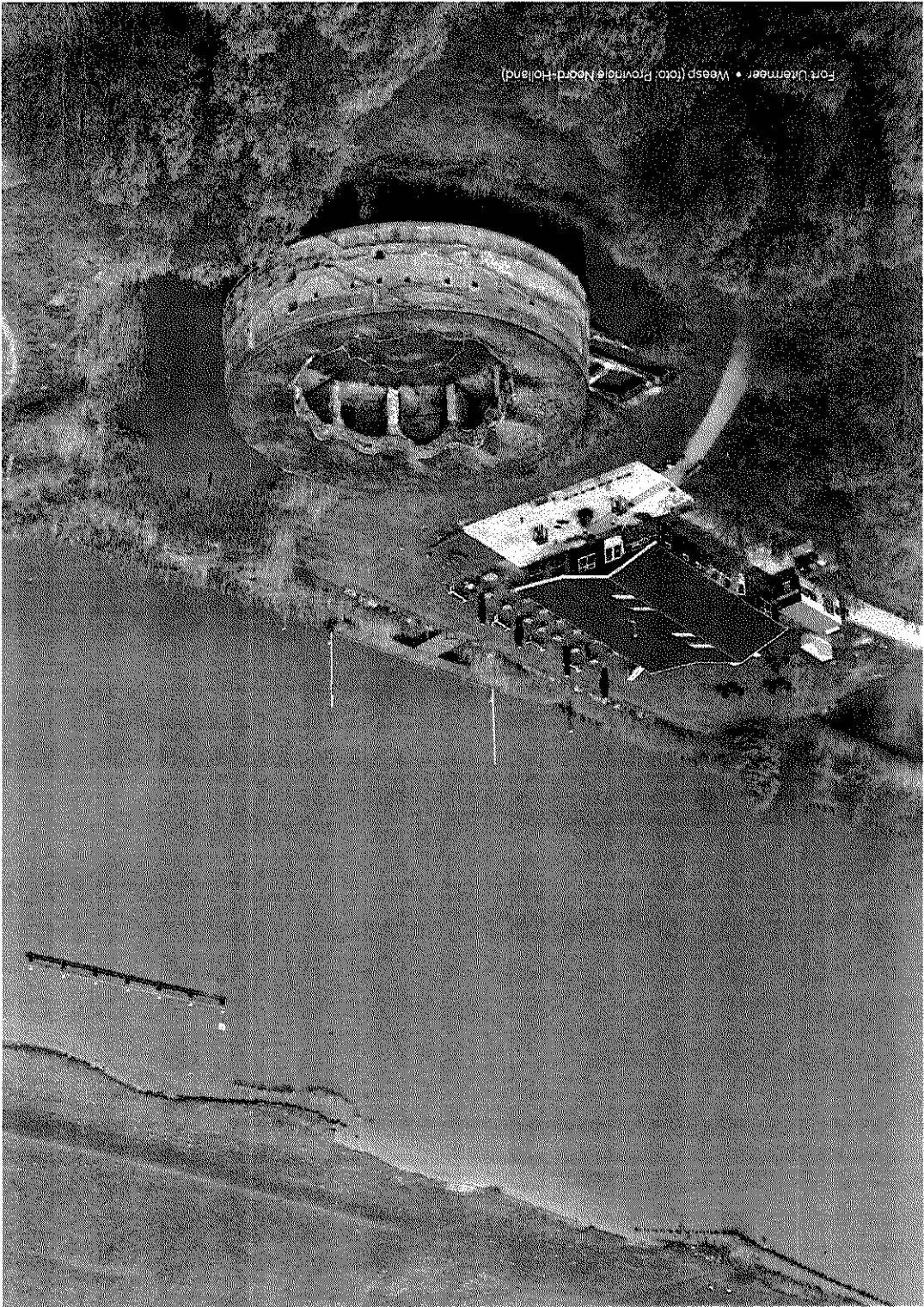
Bij deze cijfers is geen rekening gehouden met de late en in gevallen al manifeste opgaven als gevolg van klimaatverandering en negatieve effecten van verandering in het grondwaterpeilniveau. Deze kosten zijn niet begroot.

Inzicht geeft stevigheid aan beleid

Geven het belang van monumentaal groen in onze ruimtelijke omgeving en de manier 2.100 groene monumenten is meer aandacht voor groene monumenten wenselijk. Het op gestructureerde wijze in beeld brengen van de opgave helpt bij het duiden van trends, de omvang van de uitdagingen en de daad bij gemoeide kosten. In denken valt aan een combinatie waarbij de data goed op orde is voor een actueel kwantitatief beeld, aangevuld met een doorlopende steekproef waarbij de staat van onderhoud wordt herijkt. Dit struutuur aan de monitoring van dit erfgoed en geeft duiding aan signalen uit het veld. Een aanpak die bij niet-woningmonumenten al jaren vruchten afwerpt. Tevens kunnen deze basisgegevens gekoppeld worden aan gegevens over droogte, verhitng of vernatng.

Kolonie van Weldadigheid • Veenhuizen (foto: Luis Boulosa Photography)

Fort Uutemeer • Weesp (foto: Provincie Noord-Holland)

Bijlage V: geraadpleegde bronnen inschatting opgave groene monumenten

- Beoordelingen staat van onderhoud historische buitenplaatsen, landgoederen en kasteelterreinen:
 o Erfgoedmonitor Utrecht 2022, p.53 (provincie Utrecht 2022)
 o Erfgoedmonitor Utrecht 2018, p.16 (provincie Utrecht 2022)
- Beoordelingen groen Koloniën van Weldadigheid, Erfgoedmonitor Drenthe 2020-2023 (provincie Drenthe 2023)
- Leidraad subsidiabele instandhoudingskosten
- Onderhoudsstaat en onderhoudskosten van groen erfgoed in Nederland (Debie en Verkuijlen, Wageningen University & Research, 2016)
- Locaties groene monumenten, provinciale monitors 2024
- Rijksbeschermde groenbestedingen, puntlocaties 2024
- Werelderfgoed gecontouren
 o Hollandse Waterlinies
 o Koloniën van Weldadigheid

Bijlage VI: Klimaatverandering en de externe risico's van verschilzetting, paalrot en overstroming

Vershilzetting ofwel het scheefzakken van woningen of gebouwen met een ondiepe fundering, paalrot en overstromingsgevaar maken monumenten kwetsbaar en kunnen de restauratiebehoefte ernstig vergroten. **In welke mate en waar spelen deze risico's?**

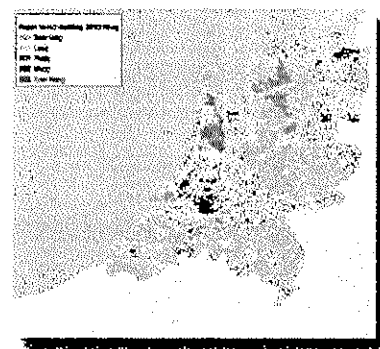
- 11% van de gebouwde rijksmonumenten (6.218) bevindt zich in een gebied waar de kans op verschilzetting groot is. Wanneer het scheefzakken door verschilzetting zich voordoet, kan de schade groot zijn.
- 15,2% van de gebouwde rijksmonumenten (8.609) staat in een gebied waar de kans op paalrot hoog is. Paalrot ontstaat als er door zakkende waterstanden zuurstof bij het funderingshout komt waardoor dit gaat schimmelen.
- 9,2% van de gebouwde rijksmonumenten (5.169) staat in een gebied waar de overstromingskans hoog is (dat wil zeggen een kans van één keer per 10 jaar tot en met één keer per 100 jaar). Een groot deel van Nederland kan theoretisch bij een overstroming onder water komen te staan.

Hieronder worden de drie externe omgevingsfactoren nader uiteengezet. Hierbij is gebruik gemaakt van de informatie uit de Klimaatimpactatlas.nl. In de Klimaatatlas is voor de variabele verschilzetting en paalrot geen informatie bekend van Zuid-Limburg. Informatie over de overstromingskansen is wel beschikbaar voor heel Nederland inclusief Zuid-Limburg.

Deze analyses geven slechts een globaal beeld. Zie ook het 'Eindrapport Nationale klimaatadaptatiestrategie - Klimaatrisico's voor cultureel erfgoed 1990-2023' van de RCE¹.

Wat is verschilzetting?

Veel panden van voor 19/5 zijn gebouwd op een houten paalfundering of op een ondiepe fundering, ook wel een fundering 'op staal' genoemd. Beide soorten fundering kunnen kwetsbaar zijn voor schade wanneer er veen of klei in de ondergrond voorkomt of wanneer door verandering van waterstand of door klimaatverandering de bodem inklinkt. Het effect is dat de funderingen en daarmee de gebouwen scheefzakken. Dit wordt verschilzetting genoemd. De kaart VI-1 hiernaast laat de gebieden zien waar monumenten kwetsbaar zijn voor beide schades.

Figuur VI-1: CBS-gebieden met grote kans op schade door verschilzetting

Hoe erg is funderingsschade?

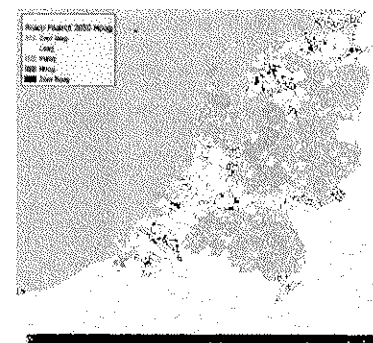
De impact van schade aan funderingen kan heel ingrijpend zijn. Soms gaat het alleen om kleine scheuren in muren of klemmende deuren en ramen, met beperkte herstelkosten. Maar het kan ook nodig zijn om de fundering grondig te herstellen, wat veel geld kost. Klimaatverandering zal de schade aan funderingen vergroten. Als rekening wordt gehouden met klimaatverandering, kunnen de kosten van funderingsschade oplopen tot een bedrag tussen € 8 en 54 miljard voor heel Nederland (zie ook Kok en Angelova, 2020²). Een snelle rekensom leert ons dat dit bedrag op pandniveau ligt tussen de € 6650 tot € 45.000, op basis van de cijfers uit 2020. Uitgaande van de monumentale objecten in de gebieden met een (zeer) hoge kans dient rekening gehouden te worden met een potentiële schadepost van € 25 miljoen tot € 170 miljoen.

Provincie	Zeer laag	Laag	Matig	Hoog	Zeer hoog	Eindtotaal	Percentage matig-hoog
Drenthe	1221	305	41	74		1641	7,0%
Flevoland	107	3				110	0,0%
Gelderland	5820	858	61		2	6841	0,9%
Groningen	2268	843	31	7		2949	1,3%
Limburg	1268	67	10	1		5248	0,2%
Noord-Brabant	5217	437	71	208	2	5935	4,7%
Noord-Holland	6136	2230	393	189	561	9510	12,0%
Utrecht	3313	851	144	48	18	4474	4,7%
Zuid-Holland	3149	3352	1598	601	127	8825	26,3%

Tabel VI-2: Percentage en aantal monumentale objecten in buurt met grote kans op verschilzetting.

Risico op paalrot

Paalrot betekent dat de houten palen zijn aangetast door schimmel. Paalrot ontstaat als er zuurstof bij het funderingshout komt. De funderingen zijn ooit aangelegd beneden de grondwaterstand, maar die stand kan in de loop van de tijd veranderen, bijvoorbeeld door aanpassing van het waterpeil aan bodemdaling. Als de schimmelaantasting vaak en lang genoeg de kans krijgt, tast het de draagkracht van houten palen zo sterk aan dat het pand erboven verzakt. Klimaatverandering vergroot de kans op problemen³: door droogte zakken grondwaterstanden verder naar beneden, zodat de palen langer droogt komen te staan.

Figuur VI-3: CBS-gebieden met grote kans op schade door paalrot

Als de Gemiddeld Laagste Grondwaterstand daalt op een plek die al kwetsbaar is voor paalrot dan kan die kwetsbaarheid snel toenemen. De risicokaart bij figuur VI-3 laat het verschil zien in het risico voor paalrot bij sterke klimaatverandering in 2050.

Provincienaam	Hoog	Zeer hoog	Eindtotaal	% Hoge kans op paalrot
Zeeland	688	1643	3889	59,2%
Friesland	508	432	3445	27,3%
Utrecht	337	483	4474	17,9%
Gelderland	293	428	6841	10,5%
Groningen	12		2949	0,4%
Flevoland			110	0,0%
Limburg			5248	0,0%
Noord-Brabant			5935	0,0%

Tabel VI-4: Percentage en aantal monumentale objecten in buurt met grote kans op paalrot.

¹ <https://www.klimaatimpactatlas.nl/risico/monumenten>, 2022/07/20. De laagste recente cultuurerfgoedrisico's worden aangegeven op 2020.
² <https://www.klimaatimpactatlas.nl/risico/monumenten>, 2022/07/20. De laagste recente cultuurerfgoedrisico's worden aangegeven op 2020.
³ Rapport 'Impact overzege op funderingen', ook in Angelova, 2020.

³ <https://www.klimaatimpactatlas.nl/risico/monumenten>

Label VI: 7 Personenlage an natural monomercapale abgeben in gebieden met hoge overstromingskans.

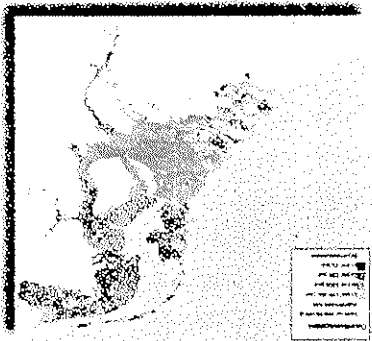
Province	1x per 10 jaar	1x per 100 jaar	Total	Percentage 1x per 10 jaar
Utrecht	28	1.597	4.474	36,3%
Zuid-Holland	275	800	8.825	12,2%
Overijssel	27	827	8.867	14,8%
Groningen	9	254	2.349	8,1%
Limburg	87	200	5.248	5,7%
Oost-Overijssel	157	332	3.827	4,9%
Noord-Holland	2	418	9.510	4,4%
Brabant	48	95	3.440	2,9%
Noord-Brabant	26	129	5.935	2,6%
Zeeland	4	55	5.858	1,5%
Flevoland	1	5	1.051	0,9%
Drenthe			5	0,3%
Total	561	4.618	56.494	8,2%

hoe groot de impact was van een overstrooming kan zijn voor mensen en monumenten bleek in 2011 nog toen in Limburg tijdens een heftige regenval heel wat overstromingen plaatsvonden. Rijksmonumenten als Kasteelbroedersin Heisterlaan in Mierden, Kasteel Heerlensteede, de Nicolaas- en Jacobuskerk in Valkenburg, Heuvel de Olenstein in Heerlen en de Vrijmetslerij bij Epen, hebben tijdens deze overstromingen veel schade opgelopen, met als de opbrecht van Museum Verklaring en het museumgebouw van Kasteel Wilhe. Ook archeologische restanten van Romeinse bruggen in de Maas bij Maasbracht en Culix bleven niet gespaard van schade. Een groot deel van Nederland kan bij een overstrooming onder water komen te staan, maar in gewelddadigheid zullen de diken niet allemaal tegelijk doorbreken. De kans op een overstrooming wordt groter door klimaatverandering. Rivieren hebben meer piekval en de zeespiegel stijgt. Het RIVM maakte de kaart door de koalen van Rijswaterstaat met verschillende overstroomingsscenario's uit het Delta programma bij elkaar te voegen.

7/10 ook figuur VI-6 hierin.

geleed met hoge draaisnelheden, de meeste bevinden zich in de provincies Utrecht, Gelderland en Zuid-Holland.

Overstromingsrisico
voor moermentingen
in centraal Nederland geldt een hogere kans op een
overstroming, zie kaart W-5. Hoe donkerder de blauwe
kleur in de kaart, hoe groter de kans dat er een overstroming
kan plaatsvinden vanuit een meer of de grote rivieren.
Ook in de provincie Utrecht staat ruim 36% van
de rijkswateren in een gebied met een hoge
overstromingskans van één keer per 10 jaar tot een
keer per 100 jaar. De gele gebieden zullen waarschijnlijk
nog wel overstromen, maar kunnen bij veel
ruim 8% van de rijkswateren staat in een
gebied met hoge overstromingskans (1e meest overstromings-
gevoelig gebied).

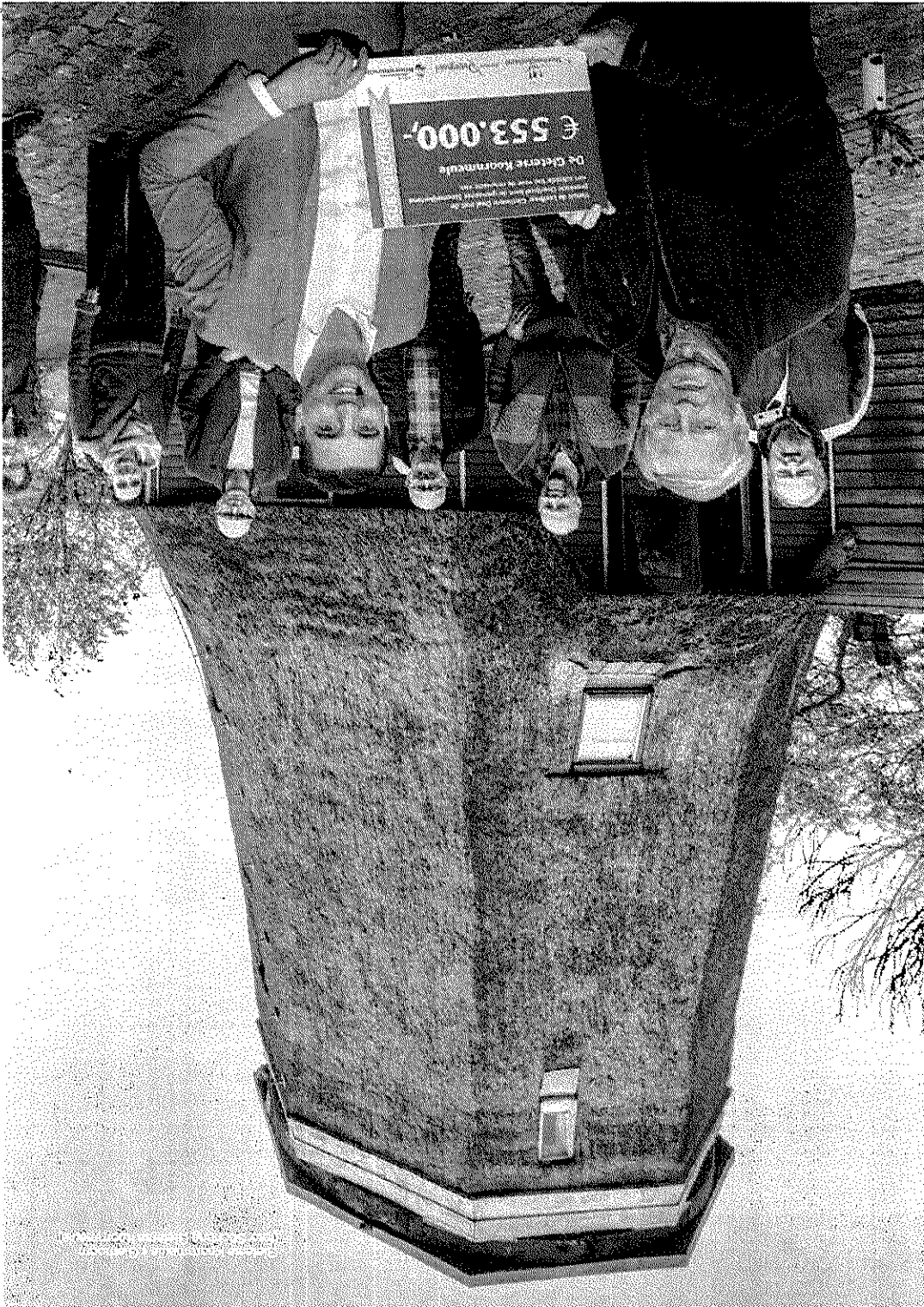

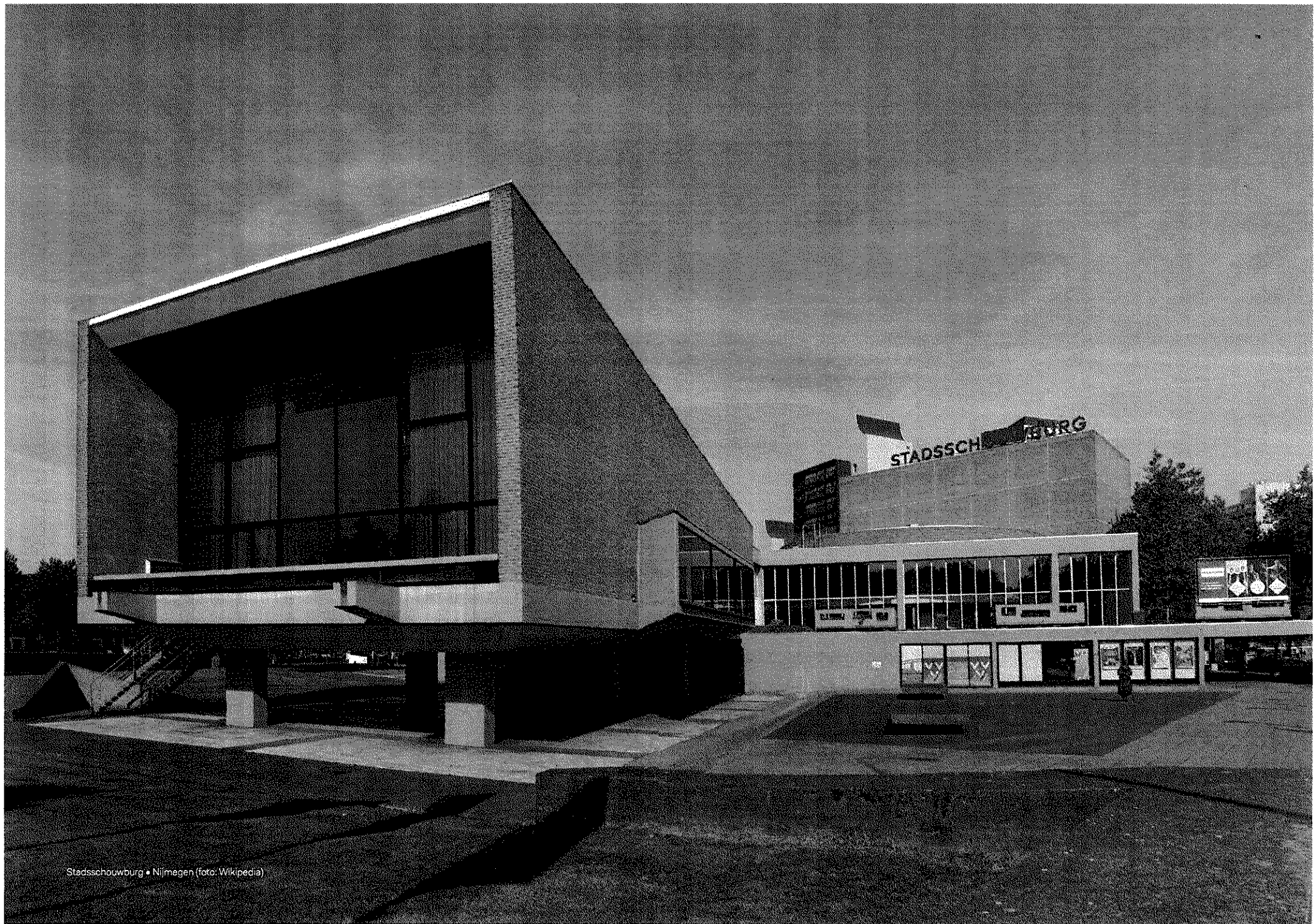
▼ Figure A1.6: Oystercatchers in Nederland.

in het gebied van Valkenburg en de Vothoven bij Epen, hebben tijdens deze overstromingen veel schade opgelopen, met als resultaat een forse toename van de waterstanden in de Vothoven en de Vothoven bij Epen. Ook archeologische restanten van Romeinse bruggen in de Maas bij Afsaenst en Cuijk bleven niet gewaarvaard van schade.

ten groot deel van Nederland kan bij een overslating onder water komen te staan. Naar welkheidszult de dijken niet allemaal tegelijk doorbreken. De kans op een overslating wordt grooter door klimaatverandering. Hivener hebben meer pekelwater en de reespiegel stijgt, het Rijk maakte de kaart door de kaarten van Rijkswaterstaat met verschillende overslatingsscenario's uit het Deltaprogramma bij elkaar te voegen.

het beleidsprogramma bij elkaar te voegen.

Stadsschouwburg • Nijmegen (foto: Wikipedia)

Bijlage VI: Profielen van de provinciale regelingen

Friesland	Subsidieregeling voor Monumenten (SuMo)
Dakeregeling (2023)	Inhoudelijk: aparte budgetfondsen voor monumenten in bezit van instellingen van bijvoorbeeld provinciaal belang en voor boerderijen in agrarische gebruik. Er is een speciale dakeregeling voor boerderijen.
	Voorwaarden: omgevingsvergunning moet aangevraagd zijn, bouwhistorische opname verplicht, architect verplicht, schouwingsstrategie (ROH) of werkgelegenheidsstrategie (via gemeente). Tenminste 5 jaar lang tenminste drie dagen per week openbaar toegankelijk, bij wonen of bedrijf tenminste 5 jaar lang toegankelijk op Open Monumentendag.
	Percentage/bedragen: bij sec restauratie 50% van subsidieabele kosten, max. 200.000 euro, wanneer ook herbestemming; 65%, max. 200.000 euro; nabios: 60%, max. 200.000 euro; boerderijen: 50%, max. 200.000 euro, wanneer het werk niet door gecertificeerd bedrijf wordt uitgevoerd; 5% korting
	Aanvragen: een keer per jaar, gedurende de derde week van september

Groningen	Regeling Groot onderhoud en Restauratie Rijksmonumenten provincie Groningen (GRRG)
------------------	---

Inhoudelijk: de regeling staat open voor gebouwen en groene monumenten. Overheden zijn uitgesloten, bij overname wordt een tenderprocedure gevolgd met een set afwegingsfactoren; mate van conformering, de staat van onderhoud, herbestemming en exploitatie. Monumenten in aardbevingsschade hebben extra prioriteit. Naast de GRRG regeling wordt ook bijgedragen aan restauratie van rijksmonumenten vanuit het aardbevingssprongraan.

Voorwaarden: omgevingsvergunning moet verleend zijn, werkzaamheden moeten starten binnen 6 maanden en afgeond worden binnen twee jaar, bij groene monumenten resp. één jaar en drie jaar. 400.000 euro (incl. bijdrage voor verduurzaming e.g. herbestemming); bij groene monumenten ook maximaal 70% subsidiekosten minimaal 55.000 euro, subsidie maximaal 400.000 euro, klinkend erfgoed maximaal 70% over, minimaal 20.000 euro kosten, subsidie maximaal 400.000 euro, klinkend erfgoed maximaal 70%, kosten minimaal 5.000 euro.

Aanvragen: voor 2024 nog niet bekend.

Drenthe

Subsidieregeling behoud en/of herbestemming karakteristiek bezit 2017-2020 (2019, 2020)

Inhoudelijk: regeling spreekt van 'karakteristiek bezit', zit in op meerjarige provinciale doelen (vabesering planbeld, vijfde economie, energietransitie, onderwijs en arbeidsmarkt). In hoeverre dit de kans op honorering bepaalt is niet duidelijk.

Voorwaarden: alle benodigde vergunningen aanvragen, bestek(s), begroting(s), en tekeningen/tekeningen bouwkundige rapportage Monumentenwacht met ouder dan 2 jaar, bouwhistorische verkenning aanvraag; Subsidie 60% van de subsidieabele kosten per monumentenwacht, aanvulling tot 100% als werk wordt uitgevoerd door een bedrijf dat FKKI-gecertificeerd is dan wel ingeschreven is in het register Kermis & Kude.

Maximaal 100.000 euro bij sec restauratie van agrarische en religieuze gebouwen en publiekstoe-

Drents Monumentenfonds	Inhoudelijk: aparte budgetfondsen voor monumenten in bezit van instellingen van bijvoorbeeld provinciaal belang en voor boerderijen in agrarische gebruik. Er is een speciale dakeregeling voor boerderijen.
	Voorwaarden: omgevingsvergunning moet aangevraagd zijn, bouwhistorische opname verplicht, architect verplicht, schouwingsstrategie (ROH) of werkgelegenheidsstrategie (via gemeente). Tenminste 5 jaar lang tenminste drie dagen per week openbaar toegankelijk, bij wonen of bedrijf tenminste 5 jaar lang toegankelijk op Open Monumentendag.
	Percentage/bedragen: bij sec restauratie 50% van subsidieabele kosten, max. 200.000 euro, wanneer ook herbestemming; 65%, max. 200.000 euro; nabios: 60%, max. 200.000 euro; boerderijen: 50%, max. 200.000 euro, wanneer het werk niet door gecertificeerd bedrijf wordt uitgevoerd; 5% korting
	Aanvragen: een keer per jaar, gedurende de derde week van september

Overijssel	Regeling restauratie rijksmonumenten (Tender)
	Inhoudelijk: er wordt belang gehecht aan restauratiekwaliteit en mogelijkheid leerlingwerkbasis, aanvragen van POM's en ALBI-instellingen krijgen prioriteit.
	Voorwaarden: er moet eerst eens tariefgesprek plaatsvinden, er moet een restauratieplan met werkschrijving en begroting/boekingsplan zijn, ook een verteende vergoeding (als die er nog niet is kan verteende plaatsvinden met een opschortende voorwaarde van verteende), er moet een inspectierapport van een deskundige partij worden overlegd.
	Aanvragen: van een POM: 2 punten Aanvragen van een ALBI: 4 punten Bij subsidieaanvraag van 50 tot 60%: 1 punt, van 30-49%: 2 punten, van 1 tot 29%: 3 punten.
	Percentage/bedragen: maximaal 60% over subsidieabele restauratiekosten van minimaal 100.000 en maximaal 1 miljoen euro.
	Aanvragen: voor 1 september.

Gelderland	Regeling functioneel gebruik erfgoed (2019), Regeling functioneel gebruik erfgoed (2023)
	Inhoudelijk: er wordt veel waarde gehecht aan verduurzaming, functioneel gebruik en restauratiekwaliteit
	Voorwaarden: Ten behoeve van de onverminderde en kans van slagen van een aanvraag vindt eerst een gesprek plaats om na te gaan of de aanvraag voldoende aansluit bij doelen en criteria. Er moet sprake zijn van een bestendige functie dan wel herbestemming, onterechte vergoeding en ontheffing, de restauratie moet een bijdrage leveren aan ruimtelijke kwaliteit en leiden tot behoud van erfgoed; er moet een projectplan zijn en een financiële onderbouwing, verder een onafhankelijke bouwkundig inspectierapport, niet ouder dan vier jaar en (bij subsidie tot 50.000 euro) een werkbeschrijving dan wel een bestek volgens Stabu-systeembek (bij subsidie boven 50.000 euro)
	Percentage/bedragen: bij reguliere restauraties 50% van de subsidieabele kosten, minimaal 25.000 euro, maximaal 250.000 euro; bij complexe restauraties: percentage is maximaal de totale bijdragen van andere partijen, bedrag tussen 25.000 euro en 500.000 euro.
	Aanvragen: geheel jaar.

Gelders Monumentenfonds	Inhoudelijk: aparte budgetfondsen voor monumenten in bezit van instellingen van bijvoorbeeld provinciaal belang en voor boerderijen in agrarische gebruik. Er is een speciale dakeregeling voor boerderijen.
	Voorwaarden: omgevingsvergunning moet aangevraagd zijn, bouwhistorische opname verplicht, architect verplicht, schouwingsstrategie (ROH) of werkgelegenheidsstrategie (via gemeente). Tenminste 5 jaar lang tenminste drie dagen per week openbaar toegankelijk, bij wonen of bedrijf tenminste 5 jaar lang toegankelijk op Open Monumentendag.
	Percentage/bedragen: bij sec restauratie 50% van subsidieabele kosten, max. 200.000 euro, wanneer ook herbestemming; 65%, max. 200.000 euro; nabios: 60%, max. 200.000 euro; boerderijen: 50%, max. 200.000 euro, wanneer het werk niet door gecertificeerd bedrijf wordt uitgevoerd; 5% korting
	Aanvragen: een keer per jaar, gedurende de derde week van september

Flevoland	Inhoudelijk: aparte budgetfondsen voor monumenten in bezit van instellingen van bijvoorbeeld provinciaal belang en voor boerderijen in agrarische gebruik. Er is een speciale dakeregeling voor boerderijen.
	Voorwaarden: omgevingsvergunning moet aangevraagd zijn, bouwhistorische opname verplicht, architect verplicht, schouwingsstrategie (ROH) of werkgelegenheidsstrategie (via gemeente). Tenminste 5 jaar lang tenminste drie dagen per week openbaar toegankelijk, bij wonen of bedrijf tenminste 5 jaar lang toegankelijk op Open Monumentendag.
	Percentage/bedragen: bij sec restauratie 50% van subsidieabele kosten, max. 200.000 euro, wanneer ook herbestemming; 65%, max. 200.000 euro; nabios: 60%, max. 200.000 euro; boerderijen: 50%, max. 200.000 euro, wanneer het werk niet door gecertificeerd bedrijf wordt uitgevoerd; 5% korting
	Aanvragen: een keer per jaar, gedurende de derde week van september

gaat om monumenten in bezit van een erfgoedorganisatie of culturele instelling. Voor andere doelgroepen is het 50.000 euro. Als sprake is van restauratie met herbestemming is het maximale bedrag 200.000 resp. 100.000 euro.

Aanvragen: 2 keer per jaar (1-1/2-3 en 1-7/30-9). Bij overname wordt er gebood.

Utrecht
Fonds Erfgoedparels
Subsidieregeling Hollandse Waterlinies provincie Utrecht 2022 -2024

Inhoudelijk: Indien de data uit de Monumentenmonitor daar toe aanleiding geven, kunnen accenten worden gelegd en krijgen de belangrijkste identiteitsdragers voorrang. De Hollandse Waterlinies worden apart bediend vanuit het programmbudget Hollandse Waterlinies. Dit budget is vanaf 2024 verlaagd van 1,6 naar 1 miljoen euro.

Voorwaarden: matige of slechte staat, urgente restauratiebehoefte, hoge cultuurhistorische waarde, aantoonbare zekerheid van gebruik of herbestemming, publieke toegankelijkheid (minimaal 10 dagen per jaar voor zo groot mogelijk publiek), cofinanciering 100%.

Percentage/bedragen: 40% subsidiabele kosten, verhoging naar 50% als er substantiële verduurzaming plaatsvindt of als er sprake is van sociaal-maatschappelijke functie, 60% bij een combinatie van dit alles. Hoogte subsidie minimaal 40.000 euro, maximaal 600.000 euro.

Aanvragen: uiterlijk medio november, bij overvraag worden de volgende prioriteiten gehanteerd, 1. Sociaal-maatschappelijke functie, 2. Verduurzaming, 3. Aansluiting bij provinciaal gebiedsbeleid, 4. Evenwichtige verdeling categoriaal en regionaal.

Noord-Holland
Uitvoeringsregeling subsidies rijksmonumenten Noord-Holland (aangepast 2019 en 2022)

Inhoudelijk: sterke stimulerende aandacht voor verduurzaming (maar subsidiëring niet uit restauratieregeling). Publiekstoegankelijkheid is een inhoudelijk thema. Aanvragen worden inhoudelijk beoordeeld en geprioriteerd (het is dus een tender).

Voorwaarden: aangetoond moet worden dat de activiteit financieel haalbaar is; er moet een onherroepelijke omgevingsvergunning zijn, verder een inspectierapport, niet ouder dan drie jaar, opgesteld door een onafhankelijke deskundige. Het monument moet na restauratie voor tenminste 25% van het vloeroppervlak of bijbehorende groenaanleg voor tenminste 24 dagen per jaar voor het publiek toegankelijk zijn (een molen ten-minste 25% van het vloeroppervlak voor tenminste 4 dagen per jaar), dit moet voor zeker 10 jaar gewaarborgd zijn.

De restauratie dient uitgevoerd te worden overeenkomstig de uitvoeringsrichtlijnen vastgesteld door de Stichting Erkende Restauratiekwaliteit Monumentenzorg (ERM).

Subsidiabele kosten tenminste 35.000 euro bij molens, boerderijen, bedrijven en religieuze gebouwen en tenminste 100.000 euro bij overige categorieën.

Een aanvraag om subsidie kan ook worden ingediend als de aanvraag betrekking heeft op een rijksmonument dat in het rijksmonumentenregister staat ingeschreven als woonhuis en dat na de restauratie voor 50% of minder van de vloeroppervlakte voor bewoning gebruikt wordt.

Percentage/bedragen: 50% tot maximaal 500.000 euro.

Aanvragen: van eind mei tot 1 augustus.

Zuid-Holland
Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten Zuid-Holland 2013, onderdeel restauratie

Inhoudelijk: aanvragen worden beoordeeld op een reeks inhoudelijke criteria (het is dus een tender). Daarbij worden punten toegekend voor: de bouwkundige staat (redelijk, matig, slecht), de mate van cofinanciering (bij elke 5% meer komen er punten bij), bestemming of herbestemming (meer punten als er sprake is van herstel bestemming of herbestemming, bij publieke toegankelijkheid en bij sociaal-maatschappelijke bestemming extra score), creatie van leerling-verkplaatsen. Bij een puntenaantal onder de 40 wordt geen subsidie verstrekt.

Voorwaarden: inspectierapport niet ouder dan 2 jaar, begroting volgens provinciaal model, onherroepelijke vergunning dan wel (aangetoond) verleende vergunning of indiening daarvan, aantoonbare noodzaak en sobere en doelmatige aanpak, aantoonbare cofinanciering voor tenminste 50%. Kosten minimaal 100.000 euro.

Percentage/bedragen: max. 50% tot maximaal 1 miljoen, minimaal subsidiebedrag 25.000 euro.

Aanvragen: tussen 1 december en 1 maart.

Subsidieregeling restauratie rijksmonumenten Zuid-Holland 2013, onderdeel groot onderhoud daken agrarische rijksmonumenten

Inhoudelijk: subsidie wordt verstrekt voor herstel van rieten daken, pannendaken of platte daken en de onderliggende dakconstructie. Ook bliksembeveiliging en vonkenvangers worden gesubsidieerd. Aanvragen worden behandeld op volgorde van binnenkomst.

Voorwaarden: gespecificeerde offerte en actuele overzichts- en detailfoto's. Sobere en doelmatige aanpak, subsidiabele restauratiekosten worden gecontroleerd aan de hand van de Leidraad Sim.

Percentage/bedragen: 50% tot maximaal 50.000 euro, minimaal subsidiebedrag 10.000 euro.

Aanvragen: tussen 1 februari en 1 september, er wordt geloot als de aanvragen op de eerste dag van openstelling meteen het beschikbare budget overschrijdt.

Subsidieregeling molens Zuid-Holland 2013, onderdeel groot onderhoud

Deze specifieke regeling ziet op ondersteuning van groot onderhoud. De grens met restauratie is lastig te bepalen. De eigenaar moet gebruik maken van de Sim-regeling en dus ook een zesjarig onderhoudsplan hebben. De molen moet in de voorafgaande drie kalenderjaren tenminste 180.000 omwentelingen gemaakt hebben. Subsidie bedraagt 38% van de kosten die maximaal 60.000 euro mogen bedragen. Bij overvraag worden prioriteiten gesteld aan de hand van een beoordeling op kosten, soort molen, type werkzaamheden en type eigenaar.

Subsidieregeling erfgoedlijnen Zuid-Holland 2020.

Deze regeling ziet op financiële ondersteuning van projecten die gelegen zijn binnen de zogenaamde Erfgoedlijnen: geografische structuren/lijnen die van bovenmatig belang worden geacht voor de cultuurhistorische identiteit van Zuid-Holland. Projecten moeten worden opgenomen in het Maatregelenpakket, waarvoor de prioriteiten worden bepaald door Erfgoedtafels met deskundigen. Restauratie van een rijksmonument kan zo'n project zijn. Er zijn geen vaste percentages/bedragen.

De zeven Erfgoedlijnen zijn:
Neder-Germaanse Limes, Landgoederenzone, Waterdriehoek, Oude Hollandse Waterlinie, Trekvaarten, Historisch Haringvliet, Atlantikwall.

Zeeland
Algemeen subsidiebesluit Zeeland, Hoofdstuk 5 Bijzondere bepalingen voor verstrekking van subsidie voor restauratie rijksmonumenten

Inhoudelijk: er wordt bij aanvragen gekeken naar de mate waarin het monument voor publiek toegankelijk is. Het is geen criterium op grond waarvan een aanvraag sowieso niet gehonoreerd kan worden. De regeling staat niet open voor groen erfgoed.

Voorwaarden: een aanvraag moet gepaard gaan met: een restauratieplan met bestek, projectplan, foto's; een inspectierapport van een onafhankelijke deskundige partij, niet ouder dan 2 jaar; een onherroepelijke, verleend of (aantoonbaar) ingediende omgevingsvergunning (wanneer deze nog niet verleend maar wel aangevraagd is moet er wel een positief advies zijn van der adviescommissie monumenten), sluitende begroting, dekkingsplan en exploitatiebegroting (voor eerste zes jaar, incl. mjpg); offerte van deskundig restauratiebedrijf en toelichting op (mate van) openbare toegankelijkheid.

Percentage/bedragen: maximaal 70% tot een maximale subsidie van 500.000 euro. Subsidie moet tenminste 50.000 euro bedragen voor religieuze gebouwen, boerderijen, molens en bedrijven, en 100.000 euro bij overige categorieën.

Aanvraag: tussen 1 maart en 1 mei.

Quir-Haer • Sint Michielsgasthuis (foto: Jan Zandee Fotografie)

Noord-Brabant
Subsidiereregeling Cultureel Erfgoed

Inhoudelijk: Subsidie wordt alleen verleend aan religieus, militair en industrieel erfgoed en kastelen en landgoederen, dus bijvoorbeeld niet aan boerderijen en niet aan groene monumenten. Het moet altijd een historische en duurzame bestemming zijn of gerealiseerd worden. Sinds 2010 zijn de nodige grote iconische projecten gesubsidieerd vanuit het programma 'Erfgoedlabreik'. Dit is inmiddels afgerond. Voorwaarden: inspectie geschied door Monumentenwacht Noord-Brabant, moet ouder dan twee jaar. Verleende omgevingsvergunning, werk moet binnen vastgestelde periode uitgevoerd zijn. Ingebruikname uiterlijk een jaar na afsluiting. Een financieel dekkingssplan is vereist met voldoende waarborgen. KCH moet aanwezig zijn bij eerste bouwvergadering en er is een documentatieplicht. **Percentage/bedragen:** max. 70% van de subsidieerbare kosten, min. subsidie 150.000 euro, max. 400.000 euro.

Aanvraag: wisselend, maar doorgaans in september/oktober.

Limburg
Restauratiereregeling monumenten 2020-2022
Restauratiereregeling monumenten 2022-2023

Inhoudelijk: In de aangepaste regeling zijn nieuwe criteria opgenomen waarmee Limburg een aantal inhoudelijke accenten legt en alleen nog projecten ondersoort die maatschappelijk ingebed zijn. Voor monumenten die door hun gebruik aantoonbaar openbaar toegankelijkheid zijn geldt een verhoogd subsidiepercentage en een hoger maximaal subsidiebedrag. Hiermee willen ze zoveel mogelijk landbougers en bezoekers laten profiteren van het monument. Ook moet het monument na voltooiing van de restauratie een duurzame economische, sociale en/of maatschappelijke functie hebben. **Voorwaarden:** er moet een actueel inspectierapport zijn, opgesteld door de Monumentenwacht Limburg, de restauratie moet economisch, sociaal en/of maatschappelijk aantoonbaar openbaar toegankelijk zijn, de vergoeding moet verdeeld zijn. De subsidieerbare kosten moeten maximaal 67.500 euro bedragen. Sinds 2022 moet de lokale gemeenschap betrokken worden bij de plannen en moet het monument actief uitnodigen worden. **Percentage/bedragen:** maximaal 30% van de subsidieerbare kosten, maximaal subsidiebedrag 300.000 euro, in geval van openbare toegankelijkheid is het 40% tot maximaal 400.000 euro.

Aanvraag: voor 31 oktober.

Boerderij Veeningen 42 • Veeningen (foto: Provincie Drenthe)

Bijlage VIII: rijks- en provinciale middelen 2019-2023

Rijksmiddelen	2019	2020	2021	2022	2023	
Financiering	1456606	1461900	1511100	1534000	1560300	De provincie heeft geen rijksmiddelen. Budget 2023 komt in de buurt
Omroepen	1081100	1081700	1103700	11043700	11043700	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overige	736000	736000	736000	736000	736000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	1700000	1700000	1700000	1700000	1700000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2700000	2700000	2700000	2700000	2700000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2200000	2200000	2200000	2200000	2200000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	1700000	1700000	1700000	1700000	1700000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2500000	2500000	2500000	2500000	2500000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	911307	911307	911307	911307	911307	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	232835	232835	232835	232835	232835	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	1800000	1800000	1800000	1800000	1800000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Totaal	15916000	15976000	16060000	16024000	16070000	100.000.000 - 60000000 per jaar 20.000.000
Financiering	2010	2020	2021	2022	2023	
Financiering	111000	1111000	1113400	642800	146000	De provincie heeft geen rijksmiddelen. Budget 2023 komt in de buurt
Omroepen	1500000	1500000	1500000	1500000	1500000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overige	500000	500000	500000	500000	500000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	950000	950000	950000	950000	950000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2700000	2700000	2700000	2700000	2700000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2200000	2200000	2200000	2200000	2200000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	1500000	1500000	1500000	1500000	1500000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	2500000	2500000	2500000	2500000	2500000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	911307	911307	911307	911307	911307	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	232835	232835	232835	232835	232835	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Overname	1800000	1800000	1800000	1800000	1800000	De provincie heeft geen rijksmiddelen
Totaal	16000000	16000000	16000000	16000000	16000000	De provincie heeft geen rijksmiddelen

Bijdragen van de provincie aan de rijksmiddelen					
	2019	2020	2021	2022	2023
Financiering	2400000	2400000	2400000	2400000	2400000
Omroepen	2100000	2100000	2100000	2100000	2100000
Overige	2000000	2000000	2000000	2000000	2000000
Overname	1800000	1800000	1800000	1800000	1800000
Overname	1500000	1500000	1500000	1500000	1500000
Overname	2500000	2500000	2500000	2500000	2500000
Overname	911307	911307	911307	911307	911307
Overname	232835	232835	232835	232835	232835
Overname	1800000	1800000	1800000	1800000	1800000
Totaal	3400000	3400000	3400000	3400000	3400000
Totaal	12000000	12000000	12000000	12000000	12000000

Eisenstein • Appingedam (foto: Beeldbank RCE)

Opdrachtgever

Directie Erfgoed en Kunsten
Ministerie van OCW

HijkemaErfgoed
Advies en Ontwerp

Fenicks

